

De overheidsinstellingen van Spaans en Oostenrijks Gelre (1543 - 1795)

Citation for published version (APA):

Berkvens, A. M. J. A., van de Pas, W. J. H. M., & Venner, G. H. A. (1995). De overheidsinstellingen van Spaans en Oostenrijks Gelre (1543 - 1795). In *'Flittich erforscht und gecolligeert...': Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (pp. 187-225). Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis.

Document status and date:

Published: 01/01/1995

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

A.M.J.A. BERKVEN
W.J.H.M. VAN DE PAS
G.H.A. VENNER

DE OVERHEIDSINSTELLINGEN VAN SPAANS EN OOSTENRIJKS GELRE (1543-1795)

Inleiding

Historisch onderzoek kan niet zonder kennis van de instellingen die de voorhanden archiefbescheiden hebben geproduceerd. Voor elk historisch onderwerp zal men moeten weten of, en zo ja, welke instanties met de betreffende materie bemoeienis hebben gehad. De instellingen van het gewest en de centrale instellingen van de Nederlanden vormen aldus vaak het formele kader van het historisch onderzoek. Een overzicht van de overheidsinstellingen op centraal en gewestelijk niveau zou daarom een belangrijke heuristische functie kunnen hebben.

In 1975 werd te Brussel een colloquium gehouden betreffende de "Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België". Tijdens dit colloquium werd om bovengenoemde redenen het initiatief genomen om te komen tot een overzicht van alle centrale, provinciale en regionale instellingen op het grondgebied van het huidige België, van de vijftiende eeuw tot het begin van de twintigste eeuw. Het concept werd naderhand aangepast tot het gebied van de Habsburgse Nederlanden en aldus in territoriale zin uitgebreid tot de zeventien Nederlanden en in tijd beperkt tot de periode 1482-1795.

In dit nieuwe overzicht zou derhalve ook een plaats zijn voor het hertogdom Gelre, dat in 1543 deel werd van het rijk van Karel V. Circa 1590 zou Habsburgs Gelre, ten gevolge van de Opstand, echter in twee delen uiteen vallen. Het opstandige of staatse deel zou blijvend deel gaan uitmaken van de Republiek der Verenigde Nederlanden, terwijl het koningsgetrouwe deel tot de Zuidelijke Nederlanden ging behoren. Dit Spaanse Gelre bestond uit het Gelderse Overkwartier, het land van Weert en enkele Vrije Heerlijkheden. Na de verdeling van Spaans Gelre als gevolg van de Spaanse successieoorlog zou voor de periode na 1716 enkel nog Oostenrijks Gelre in aanmerking komen.

In 1994 verschenen, als eerste, twee door E. Aerts en anderen samengestelde delen onder de titel: "De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden 1482-1795". In deze fraaie delen, uitgegeven door het Algemeen Rijksarchief te Brussel, werd ook reeds de Gelderse Rekenkamer opgenomen, omdat deze gedurende een groot gedeelte

van de Tachtigjarige Oorlog bevoegd was voor die gedeelten van de Noordelijke Nederlanden die nog in Spaanse handen waren.

Naast de centrale instellingen van de Habsburgse Nederlanden zouden de provinciale overheidsinstanties in aparte delen worden behandeld. Aanvankelijk lag het in de bedoeling de provinciale overheidsorganen per categorie — stadhouders, gewestelijke hoven, statencolleges, etc. — te ordenen, maar in 1994 werd besloten de instellingen per gewest, te beginnen met de Belgische gewesten, te beschrijven. De Habsburgse instellingen in het huidige Nederland zouden in die opzet eerst in een later stadium aan de beurt komen. Waar het overzicht van de Gelderse instellingen reeds geruime tijd compleet was en — vanwege de talrijke recente publikaties over de geschiedenis, de organisatie en de bevoegdheden van Gelderse overheidsinstellingen, zoals het Hof van Gelre, de Staten van Gelre en de Gelderse Rekenkamer — het oude overzicht van Flament uit 1894¹ al lang niet meer bruikbaar was, wilden de auteurs echter nu reeds met name de geïnteresseerden in het Limburgse verleden van hun bevindingen kennis laten nemen, zulks met instemming van prof. dr. H. de Schepper die de bijdragen betreffende het huidige Nederland coördineert.²

In het hierna volgende overzicht passeren eerst de "klassieke" instellingen - stadhouder, Hof van Gelre en Staten - de revue. Zij worden gevolgd door de Gelderse Rekenkamer, de landrentmeester-generaal en enige kleine instellingen die ten dele getuigen van de uitbreiding van de overheidszorg. Naast een algemene geschiedkundige inleiding komen, overeenkomstig de opzet van de geplande publicatie onder auspiciën van het Algemeen Rijksarchief, de organisatie en de bevoegdheden, de archiefbewaarplaatsen en de toegangen, de bibliografie van de instelling en eventuele bronnenuitgaven aan de orde.

Stadhouder van Gelre en Zutphen

A. GESCHIEDENIS

Op grond van art. 4 van het Tractaat van Venlo (12 september 1543)³, dat vanaf 1543 tot en met 1794 de grondslag vormde van de betrekkingen tussen het hertogdom Gelre

1. A.J. Flament, De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreekse invloed op het algemeen bestuur, in: *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 17 (1894) blz. 313-480.
2. De algemene rijksarchivaris te Brussel, dr. E. Persoons, had er geen bezwaar tegen dat de bijdrage over de Gelderse Rekenkamer nogmaals in een specifiek op Limburg gerichte publikatie werd opgenomen, waarvoor onze hartelijke dank.
3. In 1993 werd het 450-jarig bestaan van het Verdrag en het Tractaat van Venlo herdacht. Onder redactie van F. KEVERLING BUISMAN, O. MOORMAN VAN KAPPEN, H. DE SCHEPPER EN M. VAN DRIEL, werd een gedenkboek uitgegeven onder de titel *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993*, Hilversum 1993 (Werken "Gelre" n° 43). F. Keverling Buisman behandelde in deze bundel inhoud, ratificatie en overlevering van het Tractaat van Venlo (pp. 247-266) en verzorgde een kritische tekstuitgave van het Tractaat (pp. 267-276).

en de centrale regering van de Habsburgse Nederlanden⁴, werd het bestuur van het hertogdom Gelre toevertrouwd aan een stadhouder, die tevens de functie van kapitein-generaal vervulde. Bij de uitoefening van zijn bestuurlijke functie werd deze stadhouder bijgestaan door een advies-college, het Hof van Gelre.

In de periode tot 1578 werden de opeenvolgende stadhouders door Karel V en Philips II in hun hoedanigheid van landsheer benoemd. Tussen 1580-1590 desintegreerde het hertogdom ten gevolge van de Opstand. Het noordelijk deel, bestaande uit de drie zogenaamde Nederkwartieren (Nijmegen, Arnhem en Zutphen) ging als onderdeel van de Republiek der Verenigde Nederlanden voor de Spaanse Kroon verloren. Alleen het zuidelijke gedeelte, waarvan de kern werd gevormd door het zogenaamde Overkwartier van Roermond, bleef als onderdeel van de Spaanse en nadien Oostenrijkse Nederlanden behouden. Waar in het noordelijk deel van het hertogdom de Staten van Gelre en Zutphen de benoeming van de stadhouder aan zich trokken, bleef dit in het Overkwartier het prerogatief van de landsheren. In de periode 1585-1702 werden elf stadhouders benoemd. Na een onderbreking in de periode 1702-1716, vanwege de staatse bezetting ten tijde van de Spaanse Successie-oorlog, werd in 1716 de draad weer opgenomen met de benoeming van Baron Dalberg tot *provisioneel stadhouder*. Deze bleef tot medio 1717 in functie. Nadien werd geen stadhouder meer benoemd, totdat in 1727 ten behoeve van de stadscommandant van Roermond, Maestro de Negretti, de functie van *stadhouder honoris causa* werd gecreëerd. Deze stadhouder had geen bestuurlijke bevoegdheden meer, doch genoot wel de voorrang bij openbare plechtigheden en de "erkentelijkheden" die deze functionaris van oudsher toekwamen. Na diens defungeren in 1738 werd volstaan met het ad hoc aanwijzen van een *fungerend stadhouder*, wanneer de inauguratie van de landsheer een meer persoonlijke vertegenwoordiging van de soeverein noodzakelijk maakte. Deze functie werd door middel van een speciale commissie aan de kanselier of eerste presiderende raad toevertrouwd.

B. ORGANISATIE

De stadhouder werd door de landsheer benoemd. Hij stond hiërarchisch rechtstreeks onder de landvoogd te Brussel. Hij fungeerde als voorzitter van het Hof van Gelre en als kapitein-generaal van de in het hertogdom gekantonnerde troepen. Aanvankelijk resideerde hij te Arnhem, sedert 1585 te Roermond. In 1653 is er sprake van een Prinsenhof, dat na de stadsbrand van 1665 werd herbouwd en thans nog bestaat. De militaire verplichtingen van de stadhouder hadden tot gevolg, dat hij regelmatig buiten zijn ambtszetel verbleef. Bij zijn afwezigheid werd zijn bestuurlijke functie waargenomen door de kanselier van het Hof van Gelre. Door middel van een particuliere secretaris onderhield de stadhouder correspondentie met Staten en Hof.

4. A.M.J.A. BERKVEN, "In wesen sal het Tractaet van Venlo onderhouden worden ...", in: F. KEVERLING BUISMAN, E.A. (RED.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993*, blz. 153-170.

C. BEVOEGDHEDEN

Als representant van de landsheer was de stadhouder formeel houder van zeer ruime bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden. Volgens zijn commissie-brief diende hij zorg te dragen voor de handhaving van de vorstelijke prerogatieven. Hij was belast met taken van bestuur en rechtspraak, de handhaving van openbare orde en veiligheid, het voorkomen van overlast door vreemde krijgsbenden daaronder begrepen. Bovendien droeg hij zorg voor de openbare religie en de bestrijding van ketterij.

Bij de uitoefening van deze bevoegdheden was de stadhouder gebonden aan een instructie. De instructie regelde de verhouding van de stadhouder ten opzichte van kanselier en raden.

Hij was voorzitter van het Hof. Indien hij daartoe in de gelegenheid was, diende hij de vergaderingen voor te zitten en leiding te geven aan de beraadslagingen. De stadhouder was stemgerechtigd, maar de beslissingen van de raad werden bij meerderheid van stemmen genomen en de stadhouder mocht geen der raadsheren beletten voor zijn mening uit te komen of hem daarvoor berispen. De stadhouder was niet bevoegd besluiten van de raad te schorsen. Indien hij echter vreesde dat de tenuitvoerlegging een gevaar voor de openbare orde en veiligheid zou betekenen, dan kon hij zich tot de centrale regering in Brussel wenden. Het was hem verboden eigenmachtig provisies van justitie te verlenen. De stadhouder diende te waken over de "nützbare regalien" van de landsheer. Het was hem verboden toestemming te verlenen voor overdracht van onroerend goed in de dode hand. Ten aanzien van de openbare orde diende hij de ingezetenen te vrijwaren van "alle fortsen, violentiën, cracht ende gewalt". Ter bestrijding van overlast door vreemde krijgslieden kon hij een beroep doen op de landsheerlijke ambtenaren, alsmede op de ingezetenen der steden en van het platteland, als ware hij de landsheer zelve. In het algemeen had hij het recht landsheerlijke ambtenaren, edelen en ingezetenen bij zich te ontbieden. Bovendien was hij belast met de tijdige vernieuwing van de stedelijke overheden. Aan hem kwam het recht toe de Staten van het hertogdom te convoceren "zoe wanneer nootlyck ende proffytlick wesen sal ende na alden hercommen".

In de periode 1543-1640 bleef deze instructie in hoofdzaken onveranderd. Materieel verschoof op bestuurlijk terrein de machtsbalans voortdurend in het voordeel van het Hof van Gelre, zoals blijkt uit het reglement van 10 mei 1619 terzake van de competentieverdeling tussen de stadhouder en het Hof, en de instructie voor de stadhouder van 3 januari 1640. Door middel van laatstgenoemde instructie werden de bevoegdheden van de stadhouder sterk ingeperkt. In militair opzicht werd hij voortaan nadrukkelijk ondergeschikt aan de landvoogd, die het recht had diens militaire bevoegdheden te vermeerderen dan wel te verminderen, al naar gelang de dienst van Zijne Majesteit het zou vereisen. Cruciaal voor wat betreft de bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden van de stadhouder was art. 3 van de nieuwe instructie. Hierin was bepaald, dat alle aangelegenheden van wetgeving, bestuur, rechtspraak en gratieverlening — waaronder het verlenen van remissie van doodslagen, abolitie van straf en octrooien tot het houden van markten — behoorden te worden behandeld in de vergadering van stadhouder, kanselier en raden, *hetzij in aanwezigheid van de stadhouder, hetzij bij diens afwezigheid*. Alle beslissingen dienden te worden genomen bij meerderheid van stemmen, terwijl de stadhouder onder geen voorwaarde wijzigingen mocht aanbrengen in een aldus bij meerder-

heid van stemmen genomen besluit. Doordat de militaire functie van de stadhouder in de praktijk vaak zijn afwezigheid uit Roermond met zich bracht, resulteerde de instructie van 1640 daarin, dat niet de stadhouder, maar het Hof van Gelre voortaan binnen het gewestelijk bestuur de boventoon voerde. Dit bleef zo tot aan de afkondiging van de royale *dépêche* van 8 mei 1720, die in het geheel geen melding meer maakte van enige bevoegdheid van de stadhouder.

De stadhouder was bevoegd tot de collatie van een groot aantal kerkelijke en wereldlijke beneficiën en officiën, gespecificeerd in de "*Déclaration des bénéfices ecclésiastiques, estats et autres offices dans le Pays et Duché de Gueldre et Comté de Zutphen*" (31 mei 1561).⁵ Ten gevolge van de scheiding van het hertogdom kon de stadhouder deze rechten na 1585 alleen nog in het Overkwartier uitoefenen. Sedert 1640 was consultatie van het Hof van Gelre echter verplicht en dienden de akten van benoeming onder grootzegel te worden uitgevaardigd.

Het inkomen van de stadhouder bedroeg in 1560 3.000 gulden Brabants.⁶ In 1700 bedroeg zijn inkomen 10.000 gulden Brabants ten laste van de landrentmeester-generaal, terwijl de Staten van het Overkwartier hem jaarlijks een bedrag van 3000 gulden mochten toeleveren bij wijze van "erkentelijkheid", alsmede 600 patakon serviesgeld en 800 patakon wachtbrand.⁷

D. BIBLIOGRAFIE

De literatuur met betrekking tot de Gelderse stadhouders is niet bijzonder omvangrijk. Hoewel POULLET, E., *Les Gouverneurs de Province dans les anciens Pays-Bas catholiques*, Brussel, 1873 (Bulletins de l'Académie royale de Belgique, 2me série, t. XXXV, no. 4; avril 1873) het instituut voornamelijk in het algemeen behandelt, geeft hij ook veel bijzonderheden met betrekking tot de Gelderse stadhouders. HABETS, J., *Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre*, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 14 (1877) p. 181-228 baseert zich op de studie van Poulet, en vult deze aan met bijzonderheden over de stadhouders van Limburg en Gelre. Beide verhandelingen bevatten een bruikbare lijst van stadhouders.

Een beknopte aanduiding van de plaats van de stadhouder in de Gelderse bestuursinrichting vóór 1580 vindt men bij: KEVERLING BUISMAN, F., *De bestuurlijke organisatie in het gewest Gelre (1543-1795/1798)*, in: O. MOORMAN VAN KAPPEN, F. KEVERLING BUISMAN EN F.W.J. SCHOLTEN, *Van hertogdom Gelre tot Provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de Geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Rechtshistorische reeks Gerard Noodt Instituut nr. 20), p. 53-74, p. 58; MARIS, A.J. EN DRIESSEN, H.L., *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811). Eerste deel, Inleiding/ een geschiedkundig overzicht, door Dr. A.J. Maris*, Arnhem, 1978 (Rijks-

5. *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas* 2^e serie, dl. 8, blz. 215.

6. A. Zijp, *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566*, blz. 15.

7. Reglement van 20 december 1680, artt. 24 en 25.

archief in Gelderland); en ZIJP, A., *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof. 1543-1566*, Arnhem, 1913 (Werken "Gelre" 10).

FLAMENT, A.J., De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreekse invloed op het algemeen bestuur, in: *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 17 (1894) p. 313-480, legt meer accent op de periode na 1580.

Meer uitvoerig over de ontwikkeling van de bevoegdheden van de stadhouder in de periode 1543-1700 is: BERKVEN, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel I. Spaans Gelre. Instellingen, Territorium, Wetgeving (1580-) 1665-1702*, Nijmegen 1990 (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 19; Werken Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht 20), p. 17-33, waarin met name aan de verhouding tussen stadhouder en Hof van Gelre veel aandacht wordt besteed. In dit verband dient tevens gewezen te worden op de bijdrage van W. VAN DE PAS, Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581) in: F. KEVERLING BUISMAN, E.A. (RED.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993*, Hilversum 1993 (Werken "Gelre" n° 43), blz. 122-152, met daarin nuttige informatie over de bevoegdheden van René van Chalon als stadhouder van Gelre (1543-1544). BERKVEN, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel II. Staats-bezet en Oostenrijks Gelre (1702-1716; 1716-1794)*, Nijmegen 1992 (Rechtshistorische reeks Gerard Noodt Instituut nr. 25; Werken Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht 22), p. 26-28, handelt over de kortstondige herleving en de feitelijke opheffing van het instituut onder Karel VI.

E. BRONUITGAVEN

Van enkele zestiende-eeuwse stadhouders is de correspondentie met de centrale regering in Brussel uitgegeven: ROSENFELD, P., De briefwisseling van Philippe de Montmorency-Nivelle, graaf van Horn, stadhouder van Gelderland, met Philips II, de hertog van Savoye en Margaretha van Parma (1555-1560), in: *Bijdragen en Mededelingen "Gelre"* 53 (1953) p. 219-283; en VEEN, J.S. VAN, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567*, Arnhem, 1914 (Werken "Gelre" No. 11).

De instructie van Philippe de Montmorency-Nivelle is uitgegeven door P. Rosenfeld in de hierboven vermelde Briefwisseling. Daarnaast is hij afgedrukt in *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, dl. VII, blz. 505-507.

HABETS, J., Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 14 (1877) p. 181-228, heeft onder meer de commissie en instructie Karel van Brimeu, graaf van Megen als stadhouder van Gelre (1560) afgedrukt, alsmede diverse eedsformulieren. Deze instructie is eveneens afgedrukt in *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, dl. VIII, 84-87. BERKVEN, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel I. Spaans Gelre. Instellingen, Territorium, Wetgeving (1580-) 1665-1702*, Nijmegen 1990 (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 19; Werken Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht 20), bevat de instructie voor graaf Hendrik van

den Bergh als stadhouder van Gelre (1619), alsmede de instructie voor de stadhouder van Gelre van 3 januari 1640 (p. 445-455).

F. ARCHIEFBEWAAARPLAATSEN

De Gelderse stadhouders hebben geen zelfstandig archief nagelaten. Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, bevat een afgesplitste reeks "Brieven van en aan de stadhouder" (inv. 642-647). Maastricht, Rijksarchief in Limburg, Archief Hof van Gelder te Roermond, bevat eveneens dergelijke brieven. Deze zijn echter nog niet afgesplitst.

A.M.J.A. Berkvens

Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795)

A. GESCHIEDENIS

Het Hof van Gelre en Zutphen werd te Arnhem gevestigd ter voldoening aan de artt. 4 en 5 van het Tractaat van Venlo van 12 september 1543, als een college met bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden. Formeel betrof het een nieuwe instelling, materieel was het de voortzetting van de oude hertogelijke raad (art. 23 kanselarijordonnantie 1547). In 1544 werd een eerste voorlopige regeling getroffen met betrekking tot de bevoegdheden van het Hof; in 1547 gevolgd door een meer uitvoerige kanselarij-ordonnantie. De kanselarij-ordonnantie van 1547, maar vooral ook de *modus operandi* van het Hof stuitten op bezwaren van de Staten van Gelre. Aan deze bezwaren werd deels tegemoet gekomen door de interpretaties van 1558 en 1559. Door deze tegemoetkoming niet voldaan, ontwierpen de Staten in 1565 zelf een conceptinstructie, welke vooralsnog niet werd ingevoerd. Als instrument van de Spaanse kroon werd het koningsgetrouwe Hof op 7 september 1578 door stadhouder Jan van Nassau afgedankt. Op 24 september eli-geerde de stadhouder op voordracht van de Staten nieuwe raadsheren, die op 17 januari 1579 werden beëdigd op de inmiddels door de Staten bekrachtigde concept-ordonnantie van 1565. Deze ontwikkeling werd door de provisionele landvoogd Alexander Farnese van Parma niet gedoogd. Bij plakkaat van 9 februari 1580 ontbood hij de koningsgetrouwe raadsheren naar Roermond, ten einde aldaar hun werkzaamheden op de oude voet voort te zetten. Dientengevolge bestonden er sedert 1580 twee hoven van Gelre en Zutphen naast elkaar: het Hof te Arnhem, dat vanwege de Staten van Gelre gezag uitoefende in het tot de Republiek der Verenigde Nederlanden behorende gewest Gelderland, en het Hof te Roermond, dat vanwege de Spaanse Kroon, op voet van de instructie van 1547 en de interpretaties van 1558 en 1559, gezag uitoefende in Spaans Gelre, d.w.z. het Overkwartier van Roermond en de daaraan geannecteerde vrije heerlijkheden. Het Hof van Gelre te Roermond, ook wel aangeduid als Souvereine Raad, ontving in 1609 een nieuwe instructie van de aartshertogen Albert en Isabella. Deze zou tot aan het

einde van het Ancien Régime van kracht blijven voor het Roermondse Hof en de achttiende-eeuwse afsplitsingen daarvan.

In de periode 1632-1637 werd het Overkwartier ten gevolge van het "verraad" van stadhouder Hendrik van den Bergh deels door de Republiek bezet. Het Roermondse Hof week in deze periode uit naar Geldern, terwijl het Arnhemse Hof in het bezette gedeelte van het Overkwartier, met o.a. Roermond Venlo en Straelen, als voorheen jurisdictie uitoefende.

Nadat de centrale regering door middel van diverse reglementen in de periode 1678-1682 met hulp van kanselier en raden de autonomie van de Staten van het Overkwartier goeddeels had weten in te perken, verslechterde de verhouding tussen de Staten en het Hof zodanig, dat de Staten — buiten de Brusselse regering om — in Madrid de opheffing van het Hof trachtten te bewerkstelligen. Hoewel zij er in 1686 inderdaad in slaagden de opheffing van het Hof te verkrijgen, werd dit besluit niet ten uitvoer gelegd en in 1687 ongedaan gemaakt.

De Spaanse Successie-oorlog bracht voor wat het ressort van het Hof betreft grote veranderingen. Hoewel het Hof, anders dan in 1632, ten tijde van de Staatse bezetting van het Overkwartier (oktober 1702-februari 1716) in zijn jurisdictie werd gehandhaafd — de bestuurlijke bevoegdheden werden door de Staten-Generaal aan de Raad van State opgedragen —, verloor het ten gevolge van de opdeling van het Overkwartier tussen Pruisen, de Republiek, Oostenrijk en Gulik grote delen van zijn ressort; in 1713 aan het alstoen in Geldern voor Pruisisch Opper-Gelder opgerichte Justizcollegium; in 1717 aan het — na een tussenperiode van één jaar, waarin de rechtsmacht van het Roermondse hof al niet meer werd erkend — te Venlo opgerichte hof voor Staats Opper-Gelder; en in 1719 aan het Oberappellationshof te Erkelenz, opgericht ten behoeve van de aan de keurvorst van de Palts afgestane gebieden.

Na de Spaanse Successie-oorlog her kreeg het Hof zijn volledige bestuurlijke en rechterlijke competentie, die zich in territoriale zin voortaan echter beperkte tot Oostenrijks Gelre, d.w.z. de stad Roermond, de dorpen Swalmen en Asselt, Elmpt, Cruchten, Wegberg en Brempst, alsmede de vrije heerlijkheden Weert, Wessem, Nederweert, Dalenbroek, Meyel, Obbicht en Papenhoven. Bij royale dépêche van 8 mei 1720 werd vervolgens de personele formatie van het sedertdien als *Conseil provincial de Gueldres* aangeduide Hof aan de veranderde situatie aangepast. Nadien onderging het Hof in 1737, 1756, 1787 en 1789 institutionele veranderingen.

Bij diploma van 2 oktober 1737 werd het Hof samengevoegd met de magistraat van Roermond tot een lichaam met bestuurlijke, rechterlijke en financiële bevoegdheden onder de naam van *Provinciale Raad van het Hertogdom Gelre*. De eerste kamer van deze Provinciale Raad zette de werkzaamheden van de Conseil provincial ongewijzigd voort, terwijl de tweede kamer de werkzaamheden van de voormalige magistraat vervulde. Aangezien de met de samenvoeging beoogde grotere "efficiency" van het gewestelijke en lokale bestuur niet werd bereikt, werd bij diploma van 12 juni 1756 de onwerkbare samenvoeging van Hof en magistraat ontbonden.

Ten tijde van Joseph II werd de positie van het Hof opnieuw overwogen. Bij declaratie van 5 februari 1783 werd besloten, dat het Hof door natuurlijk verloop zou moeten inkrimpen tot een driemans bezetting. Dit voornemen werd al spoedig achterhaald tengevolge van de hervorming van de rechterlijke organisatie die in 1787 werd doorgevoerd.

Bij edict van 3 april 1787 werd bepaald, dat het Hof van Gelre per 1 mei 1787 zou ophouden te functioneren. In de plaats daarvan was de instelling voorzien van een *Tribunaal van eerste instantie*. De bestuurlijke bevoegdheden van het Hof gingen over op de kreitsintendant van de *Cercle de Limbourg et de Gueldre*, waarbij Oostenrijks Gelre bij edict van 12 maart 1787 reeds was ingedeeld.

Ten gevolge van het algemene verzet tegen de hervormingen van Joseph II werd de status quo ante al spoedig hersteld. Door de ordonnantie van 14 mei 1787 werd de hervorming van de rechterlijke organisatie ongedaan gemaakt, hield het Tribunaal van eerste instantie op te functioneren en hernam het Hof van Gelre zijn zittingen. Nadat bij declaratie van 28 mei 1787 de activiteiten der kreitsintendanten voor onbepaalde tijd waren opgeschort, werden ook de bestuurlijke bevoegdheden van kanselier en raden hersteld.

De Brabantse Omwenteling had opnieuw kortstondige gevolgen voor het Hof van Gelre, dat zijn bestuurlijke bevoegdheden zag overgenomen door de Soevereine Staten van Gelderland. Als rechterlijke instelling werd het Hof echter gecontinueerd, zij het dat het Hof bij resolutie van 19 mei 1790 opnieuw met de magistraat van Roermond werd gecombineerd. De akte van submittie van 6 december 1790 bracht opnieuw het herstel van de status quo ante en op 31 januari 1791 hervatte het gezuiverde Hof op de oude voet zijn taken. Maar niet voor lang. Tijdens de eerste Franse bezetting van Oostenrijks Gelre (11 december 1792 - 5 maart 1793) heeft het Hof niet gefunctioneerd. Het definitieve einde van het Hof als bestuurscollege kwam tijdens de tweede Franse bezetting op 14 november 1794 toen bij besluit van 24 brumaire an III te Aken een *Centrale Administratie* werd ingesteld voor het veroverde land tussen Maas en Rijn en het voormalige Oostenrijks Gelre ondergeschikt gemaakt werd aan de administratie te Geldern. Als rechterlijk college kende het Hof — ter afdoening van lopende zaken — nog een na-
leven tot 1796.⁸

B. ORGANISATIE

Het Hof van Gelre bestond tijdens de Arnhemse periode aanvankelijk uit een kanselier, tevens plaatsvervanger van de stadhouder en stadhouder van lenen, twee in de beide rechten gegradueerde raden ordinaris en vier costumiere raden als deskundigen in het inheemse recht, uit elk der vier kwartieren van het hertogdom één. Het officie-fiscaal werd vervuld door de momboir. De kanselarij beschikte over drie secretariaten: het bureau van de griffier of eerste secretaris; het bureau van de leengriffier en het bureau

8. Bij besluit van 6 frimaire IV (27 november 1795) dienden de activiteiten van de gewestelijke justitiehoven in de voormalige Zuidelijke Nederlanden met ingang van 10 frimaire IV (1 december 1795) 's middags om twaalf uur precies te worden gestaakt; cf. H.A. KAMPHUIS, *De invoering van wetgeving in het Franse Departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire*, Maastricht 1995 (Publicaties van het Rijksarchief in Limburg 1; Diss. RL), blz. 99, 343; cf. G.H.A. VENNER, *Inventaris van het archief van de familie De Heusch, later Van Scherpenzeel Heusch 1386-1895*, Maastricht 1989 (Inventarissenreeks RAL nr. 44), inv. 413, stukken in zake processen ontvangen of opgemaakt [door Godefrius Petrus J. van Dunghen] als secretaris van het Hof van Gelder, 1785-1796.

van de charterbewaarder⁹, tevens conciërge. Daarnaast beschikte het Hof over ondergeschikt personeel, zoals klerken ter griffie, deurwaarders en boden, de kapelaan, de doctor medicus en de beul. Naast de ordinaris raden werden geleidelijk ook extra-ordinaris raden benoemd, die bij de eerstvolgende vacature of bij uitbreiding van de formatie tot raad ordinaris benoemd zouden worden. In 1576 beliep de formatie 6 raden ordinaris en 2 raden extra-ordinaris. De hogere ambten stonden ter begeving van de landsheer. De stadhouder beschikte over de lagere bedieningen.

Toen de landvoogd Alexander Farnese van Parma in februari 1580 de koningsgetrouwe raadsheren opdracht had gegeven het Hof van Gelre naar Roermond te verplaatsen, werd daaraan gevolg gegeven door de president Van Gendt, de raadsheren Craneveldt, Stalbergen, Berck en Van Nyell, en de raad en momboir Van Wesenhage. Het Roermondse Hof bestond aanvankelijk uit de kanselier, twee raden costumier en zes raden ordinaris, waarvan er een tevens de functie van momboir vervulde. Daarnaast beschikte het Hof over een griffier en een leengriffier. In 1603 werd daarnaast een ontvanger der exploiten benoemd.

Vanaf 1668 werd de formatie van het Hof sterk uitgebreid. In dat jaar werden twee raden ordinaris aan het Hof toegevoegd. In 1675 werden nogmaals vier raden ordinaris gecreëerd, alsmede een tweede griffier. Had het Hof tot dan toe over een enkele kamer beschikt, in 1678 ging men over tot de instelling van een tweede kamer. De eerste kamer was samengesteld uit de kanselier, twee raden costumier en zes raden ordinaris; de tweede kamer bestond uit twee raden costumier en zeven raden ordinaris. In 1681 werd deze verdubbeling uit bezuinigingsoverwegingen ongedaan gemaakt. De afgedankte raden bleven echter als surnumerairs in dienst en werden bij voorrang in vacatures benoemd. In 1720 werd de personeelsformatie van het Hof aan het sterk gereduceerde ressort aangepast. Het bestond sedertdien uit de kanselier, tevens stadhouder van lenen, twee raden costumier, drie raden ordinaris, alsmede de momboir, die — voor zover zijn werkzaamheden als procureur-generaal en advocaat-generaal zulks toelieten — tevens als raadsheer ordinaris bevoegd was met betrekking tot niet-fiscale zaken. Bij de oprichting van de *Provinciale Raad van het Hertogdom Gelre* in 1737 werd de formatie als volgt: de kanselier, twee raden costumier, zeven raden ordinaris met inbegrip van de momboir, alsmede twee griffiers. De Provinciale Raad hield zitting in twee kamers, die elk effectief vijf raadsheren telden. De eerste kamer, bestaande uit de kanselier, de oudste raad costumier, de twee oudste raadsheren ordinaris en de momboir, was bevoegd met betrekking tot de bestuurlijke en rechterlijke aangelegenheden die voorheen door het Hof van Gelre werden behandeld. De tweede kamer, voorgezeten de burgemeester, die jaarlijks op voordracht van de Raad door de Geheime Raad uit het midden van de raden ordinaris werd benoemd, bestond uit de burgemeester, de jongste raad costumier en de drie jongste raden ordinaris en was belast met het domestiek bestuur van de stad Roermond. In 1750 werden twee raadsverwanten, gekozen uit de gegoede burgerij, aan de tweede kamer toegevoegd. In 1756 werd de Provinciale Raad ontbonden en werd het Hof hersteld op voet van de royale dépêche van 8 mei 1720.

9. Dit bureau werd nadien overgeheveld naar de Gelderse Rekenkamer.

Over de samenstelling van het personeel van het Arnhemse Hof zijn wij uitstekend geïnformeerd dankzij de naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen die door A.J. Maris is uitgegeven.

Ten aanzien van de recrutering van de raadsheren van het Roermondse Hof dient nog het nodige onderzoek te worden verricht. Hier kan men slechts beschikken over een voorlopige lijst van "suppoosten", samengesteld door J.B. Sivr . ¹⁰ Voor wat betreft de kanseliers kan worden opgemerkt, dat deze in de zeventiende eeuw overwegend werden gerecruteerd uit de gelederen van de raadsheren van de Grote Raad van Mechelen, of van andere justitieraden in de Nederlanden, die hun toewijding aan de Spaanse Kroon reeds hadden bewezen. In de achttiende eeuw werden de kanseliers overwegend gerecruteerd uit de kring van het Roermondse Hof zelf, aangezien de functie ten gevolge van de reductie van het ressort niet langer als prestigieus kon gelden. In de meeste gevallen was het kanselierschap tevens de eindrang van de desbetreffende functionaris.

Het officie-fiscaal van het Hof van Gelre werd gevormd door de momboir, die de functie van procureur-generaal en advocaat-generaal vervulde. In de zeventiende eeuw werd hij bijgestaan door een substituut-momboir. De in 1569 voor momboir Johan Wrdt, of Kurt, uitgevaardigde instructie was in 1671 nog van kracht voor zijn Roermondse ambtsopvolger. Deze instructie legt het accent op het bewaren van de hoogheid, rechten, en gerechtigheden van Gelre. Werd deze functie aanvankelijk zo opgevat, dat de momboir toezicht hield op de ambtsverrichtingen van de rechterlijke officieren en in bepaalde gevallen overging tot vervolging van delicten, in de loop der tijd werd de momboir in toenemende mate de agent van de centrale regering, die een eigen parallelle communicatie voerde met het officie-fiscaal van de Geheime Raad. In de achttiende eeuw voorzag hij de centrale regering van informatie met betrekking tot afkondiging en naleving van plakaten en ordonnantiën en stelde hij adviezen dienaangaande op.

C. BEVOEGDHEDEN

Het Hof van Gelre was bekleed met met bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden.

Als bestuursorgaan was het Hof aanvankelijk primair adviesorgaan van de Stadhouder van Gelre en Zutphen. Reeds in 1544 was bepaald, dat de kanselier als plaatsvervanger van de stadhouder de bevoegdheid had bij afwezigheid van de stadhouder de aan hem gerichte correspondentie te openen en de zaken voor zover "van zijnder kennisse oft van zijnen bewinde" af te handelen. Doordat de stadhouder in verband met zijn militaire functies veelvuldig afwezig was nam zijn bestuurlijke invloed in de loop der tijd steeds verder af, terwijl de betekenis van het Hof als bestuursorgaan dienovereenkomstig toenam. Deze geleidelijke verschuiving in de machtsbalans vindt zijn schriftelijke neerslag in het reglement van 10 mei 1619 terzake van de competentieverdeling tussen de stadhouder en het Hof en in de instructie van de stadhouder van 1640, waarin was bepaald, dat alle aangelegenheden van wetgeving, bestuur, rechtspraak en gratieverlening moesten worden behandeld in de vergadering van stadhouder, kanselier en raden, hetzij

10. RAL, Handschriftencollectie nr. 515.

bij aanwezigheid van de stadhouder, hetzij in diens afwezigheid, terwijl de besluitvorming plaats vond bij meerderheid van stemmen.

Als bestuursorgaan adviseerde het Hof van Gelre de centrale regering over aangelegenheden van bestuur en wetgeving en voerde uit hetgeen door de landvoogd, c.q. de Geheime Raad werd opgedragen. De schriftelijke neerslag van deze activiteiten vindt men in de series plakkat en ordonnantiën (1665-1794) en de consultboeken (1671-1702; 1716-1794) van het Hof. Daarnaast achtte het Hof — op grond van het Tractaat van Venlo — zich ook zelfstandig tot daden van wetgeving en het uitgeven van octrooien bevoegd. Eerst ten tijde van Maria Theresia ontmoetten deze activiteiten van kanselier en raden serieuze oppositie van de centrale regering.

Annex aan de bestuurlijke bevoegdheid van het Hof was de administratiefrechtelijke bevoegdheid van dit college, die voor het eerst helder werd geformuleerd in de artt. 18 en 19 van de kanselarij-instructie van 1609, die de competentie van het Hof regelde terzake geschillen tussen onderheren, steden, ambten en dorpen onderling, waarin zij zelf als formele partij geen rechters konden zijn, en particulieren de mogelijkheid bood zich bij het Hof over "onrechtmatige overheidsdaden" te beklagen. Op basis van deze administratiefrechtelijke bevoegdheid vaardigden kanselier en raden in de tweede helft van de zeventiende eeuw voor verschillende steden, dorpen en heerlijkheden bestuursreglementen uit. In het derde kwart van de zeventiende eeuw kreeg deze activiteit nog een extra impuls, toen door middel van de reglementen van 20 december 1680 en van 12 september 1682 aan het Hof een centrale plaats werd toegekend bij het toezicht op de financiële huishoudingen der gemeenten.

Voor wat betreft zijn rechterlijke bevoegdheden was het Hof volgens de kanselarij-instructie van 1547 in eerste instantie bevoegd te oordelen over zaken, waarin partijen — met voorbij gaan van lagere rechters — zich vrijwillig aan zijn jurisdictie onderwierpen (prorogatie); daarnaast was het Hof bevoegd ten aanzien van zaken, de hofhorige, keurmedige en "vrije" goederen van de landsheer betreffende; alsmede ten aanzien van leenzaken aangaande lenen waarvan de Gelderse landsheer tevens leenheer was. Mutatis mutandis gold hetzelfde voor zaken, de landsheerlijke domeinen betreffende, voor zover de landsheer, danwel diens officieren daarvan in bezit waren. Als uitvloeisel van het beschermheerschap over kloosters en kerken, was het Hof bevoegd met betrekking tot kwesties betreffende beneficiën ter collatie van de landsheer en terzake van possessoire acties betreffende alle geestelijke goederen. Zeer belangrijk was de bevoegdheid ten aanzien van gewelddadige bezitsstoornis (spolie). Bovendien was het Hof in eerste aanleg bevoegd terzake van klachten betreffende de ambtsvervulling van landsheerlijke ambtenaren. Het fungeerde tevens als forum privilegiatum in zaken wegens belediging aan het adres van de raad en met betrekking tot familie en dienaren van de stadhouder en van de functionarissen die aan de raad ondergeschikt waren.

In strafrechtelijke aangelegenheden hadden kanselier en raden het recht van compositie en remissie (schikking en kwijtschelding) met betrekking tot alle criminele zaken. Daarvan waren een aantal ernstige misdrijven uitgezonderd, zoals majesteitsschennis, ketterij, oproer, moord, moordbrand e.d. De vervolging daarvan was opgedragen aan de momboir.

In de nieuwe instructie van 1609 bleven deze bevoegdheden in grote lijnen gehandhaafd, met dien verstande nochtans, dat meer garanties werden ingebouwd ter bescherming van de competentie der ordinaris gerechten. Daarnaast werd voornamelijk de hierboven reeds besproken administratiefrechtelijke bevoegdheid van het Hof verder uitgebouwd.

Voor wat betreft het hoger beroep wees de kanselarij-instructie van 1547 stadhouder, kanselier en raden aan als bevoegde instantie met betrekking tot de oordelen van ridderschap en knechten van de Veluwe (Klaring van Engelandersholt); idem van Overbetuwe (Klaring op de Praest); idem van Tiel. Voor het Hof van Gelre te Roermond werden deze bevoegdheden al spoedig tot dode letters. Wel werd het Roermondse Hof in 1586 aangewezen als hof van appèl voor Weert, Wessem en Nederweert. In de periode 1612-1631 fungeerde het Hof als instantie van hoger beroep voor Oldenzaal en Lingën, waartoe enkele raadsheren werden aangewezen, de zogenaamde "Raeden van Onse Cantzelrije und Raedt van Gelderlandt gestelt totte instructie van de saecken und processen in de Quartieren van Overijssel und Lingën".

Waar van uitspraken van de gerechten van het Overkwartier in beginsel geen hoger beroep mogelijk was, was op dit gebied voor het Hof van Gelre aanvankelijk geen taak weg gelegd. Hierin kwam verandering toen in 1612 en opnieuw in 1613 een regeling werd getroffen, die in bepaalde gevallen de mogelijkheid van revisie van de vonnissen der ordinaris gerechten openstelde ("kleine revisie"). In 1623 werd het Hof bovendien belast met de revisie van vonnissen van de *Licentkamer* te Roermond. In 1784 werden Kessenich en Hunsel aan het appèl-ressort van het Hof van Gelre toegevoegd.

Aangezien het Hof van Gelre, evenals de hoven van Brabant en Henegouwen, een soeverein hof was, kon men van de vonnissen van kanselier en raden niet in hoger beroep gaan bij de Grote Raad van Mechelen. Hoewel incidenteel reeds eerder door tussenkomst van de Geheime Raad voorzieningen waren getroffen die vonnissen van het Hof aantastten, werd eerst door reglementen van 1631 en 1679 officieel de mogelijkheid geopend tot herziening van vonnissen van de soevereine raad ("grote revisie"), op dezelfde voet als ook ten aanzien van de vonnissen van de Grote Raad werd geëxerciseerd.

Noch het Hof van Gelre te Arnhem, noch de Soevereine Raad van Roermond hebben een als zodanig uitgevaardigde stijl van procederen gekend. Art. 32 van de kanselarij-instructie van 1547 verwees kanselier en raden te dien aanzien naar de "gemeyne gescreven rechten, behoudelyck het lantrecht, leenrecht, stadrecht, dijkrecht, waterrecht, etc., die wy willen onverbrekelycken onderhouden te worden." Indien daartoe de noodzaak werd gevoeld, werden op onderdelen afzonderlijke reglementen uitgevaardigd. In het Overkwartier werd sedert 1620 een uniforme stijl van procederen gevolgd, die was neergelegd in de alstoen afgekondigde gehomologeerde *Geldrische Landt- en de Stadtrechten int Overkwartier van Ruremundt*, voor wat betreft het burgerlijk procesrecht in boek 5, en voor wat betreft het strafprocesrecht in boek 6. Daarnaast blijven afzonderlijke reglementen als die van 1612 en 1613 terzake van de kleine revisie, de reglementen van 1631 en 1679 terzake van de grote revisie, de reglementen van 1614 en 1674 terzake van advocaten en procureurs en de reglementen van 1620 en 1671 "op 't stuck van belooninghe" van belang.

D. BIBLIOGRAFIE

Voor wat betreft het Arnhemse Hof van Gelre biedt KEVERLING BUISMAN, F., De bestuurlijke organisatie in het gewest Gelre (1543-1795/1798), in: O. MOORMAN VAN KAPPEN, F. KEVERLING BUISMAN EN F.W.J. SCHOLTEN, *Van hertogdom Gelre tot Provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de Geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Rechtshistorische reeks Gerard Noodt Instituut nr. 20), p. 53-74 een eerste beknopte inleiding, voorzien van literatuurverwijzingen. Meer uitvoerig, maar gedateerd, is ZIJP, A., *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof. 1543-1566*, Arnhem, 1913 (Werken "Gelre" 10); onmisbaar is MARIS, A.J. EN DRIESSEN, H.L., *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811). Eerste deel, Inleiding/ een geschiedkundig overzicht, door A.J. Maris*, Arnhem, 1978 (Rijksarchief in Gelderland), voor de periode 1544-1565 aan te vullen met de bijdrage van W. VAN DE PAS, Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581) in: F. KEVERLING BUISMAN, E.A. (RED.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993*, Hilversum 1993 (Werken "Gelre" n° 43), blz. 122-152, die met name ingaat op de centrale plaats van het Hof in de organisatie van bestuur en rechtspraak (t.a.p. blz. 135-140).

Van de oudere literatuur over het Roermondse Hof van Gelre is GERADTS, J.L., *Bijdrage tot de geschiedenis van den Souvereine Raad in het Overkwartier van Gelderland te Ruremonde*, Leiden, 1860 (Ac. Diss), nog zeer goed bruikbaar voor wat betreft de geschiedenis van het Hof sedert 1720; daarnaast verdienen vermelding: BUSSCHE, E. VAN DEN, *Le Conseil de Gueldre. Essai Historique*, Brugge, 1886, zij het dat biografische gegevens niet altijd betrouwbaar zijn; en FLAMENT, A.J., De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreekse invloed op het algemeen bestuur, in: *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 17 (1894) 313-480.

BERKVEN, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel I. Spaans Gelre. Instellingen, Territorium, Wetgeving (1580-) 1665-1702*, Nijmegen 1990 (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 19; Werken Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht 20) behandelt zowel de zestiende-eeuwse voorgeschiedenis van het Hof, als de zeventiende-eeuwse geschiedenis, waarbij naast de inrichting, ook het personeel — met name de kanseliers — de bevoegdheden en het ressort aan de orde worden gesteld (blz. 34-65), alsmede de wetgeving (blz. 127-176). BERKVEN, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel II. Staats-bezet en Oostenrijks Gelre (1702-1716; 1716-1794)*, Nijmegen 1992 (Rechtshistorische reeks Gerard Noodt Instituut nr. 25; Werken Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht 22) behandelt de geschiedenis van het Hof tijdens de Spaanse Successie-oorlog en gedurende de Oostenrijkse periode (blz. 11-17; 28-42). Ten aanzien van de functie van de momboir raadplege men: BERKVEN A.M.J.A., De memorie van Gerard Pallant als kenbron voor de bestuursgeschiedenis van het Spaanse Overkwartier van Gelre ten tijde van het Staats Interimbewind, 1702-1715, in: *PSHAL* 121 (1985) 104-145.

Naast de hierboven vermelde meer institutionele studies verdient ten aanzien van de rechtsgang vermelding VENNER, J.G.C., De verkrijging van het recht van Grote Revisie door het Hof van Gelder te Roermond 1607-1679, in: *PSHAL* 115 (1979) 331-362; alsmede VENNER, G.H.A., Leenrecht in het Pruisisch Overkwartier van Gelder, in: FLOKSTRA, M., *Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelderland 1713-1794*, Maastricht 1991, blz. 9-25, waarin ook aandacht wordt besteed aan het Hof van Gelre als leenhof in de zeventiende eeuw. A.M.J.A. BERKVEN, De prealabele consultatie van het Oostenrijks Hof van Gelre als onderdeel van het wetgevingsproces in de achttiende eeuw, in: A.M.J.A. BERKVEN, A.F.L. GEHLEN EN G.H.A. VENNER (RED.), *Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse Rechtsgeschiedenis*, Maastricht 1990, blz. 151-170, behandelt de betrokkenheid van het Hof bij de totstandkoming van algemene wetten in de Oostenrijkse Nederlanden. A.M.J.A. BERKVEN, "In wesen sal het Tractaet van Venlo onderhouden werden", in: F. KEVERLING BUISMAN, E.A. (RED.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993*, Hilversum 1993 (Werken "Gelre" n° 43), blz. 153-170, behandelt de bevoegdheidsgrondslag van het Hof van Gelre ten aanzien van het uitvaardigen van plakaten en ordonnances, het verlenen van graties en octrooien en als rechter in hoogste ressort.

E. BRONUITGAVEN EN BRONCOMMENTAREN

De voorlopige regeling van de bevoegdheden van het Hof van Gelre in 1544 is uitgegeven door J.J.S. BARON SLOET, Regeling van enige punten betreffende de werkring en de bevoegdheden van het Hof, 11 maart en 4 juli 1544, in: *Bijdragen en Mededelingen van "Gelre"* 12 (1909) blz. 289-301.

De instructie van 1547 is onder meer afgedrukt in het hierboven vermelde werk van A. Zijp (blz. 205-227); de instructie van 1609, alsmede het reglement terzake van de kleine revisie zijn afgedrukt bij JANSSEN DE LIMPENS, K.J.TH., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965 (Werken OVR, 3e reeks 20), blz. 458-475. De instructie van de momboir uit 1569 is uitgegeven door J.S. VAN VEEN, De werkring van de momboir, in: *Bijdragen en Mededelingen van "Gelre"* 9 (1906) blz. 368-370. A.M.J.A. BERKVEN, *Plakatenlijst Overkwartier 1665-1794*, geeft in regestvorm een overzicht van de door het Hof van Gelre tussen 1665 en 1794 gepubliceerde wetgeving.

F. ARCHIEFBewaARPLAATSEN

Het archief van het Hof van Gelre te Arnhem berust in het Rijksarchief in Gelderland aldaar en is naar de modernste eisen ontsloten door middel van een inventaris: MARIS, A.J. EN DRIESSEN, H.L., *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)*, 3 dln. Arnhem, 1978 (Rijksarchief in Gelderland).

Het archief van het Hof van Gelre te Roermond werd in 1794 bij het vertrek van het Oostenrijkse bestuur gesplitst. De registers van het Hof werden door de Oostenrijkers meegevoerd en belandden na een verblijf in Wenen uiteindelijk in Brussel, alwaar zij

door E. van den Bussche werden geïnventariseerd (Inventaire sommaire). Dit bestanddeel werd in 1953 door het Algemeen Rijksarchief te Brussel aan het Rijksarchief in Limburg te Maastricht overgedragen. De losse akten daarentegen bleven te Roermond achter. Dit bestanddeel kwam, ten gevolge van de samenvoeging van het Rijksarchief te Roermond met het Rijksarchief te Maastricht, eveneens aldaar te berusten. Nadien werden de losse akten door de archivaris Goossens globaal in enkele series (requesten, briefwisseling en procesakten) geordend, terwijl de procesakten nader toegankelijk werden gemaakt door middel van een klapper op fiches.

A.M.J.A. Berkvens

De Staten van het Overkwartier van Gelre/ De Staten van Gelre

A. GESCHIEDENIS

Het graafschap, sedert 1339 het hertogdom Gelre, omvatte min of meer de huidige provincie Gelderland, een groot gedeelte van de Nederlandse provincie Limburg, te weten gebieden rond Roermond en Venlo, en aangrenzend Duits gebied rond Geldern en Erkelenz. De graaf van Gelre wist zijn overheidsrechten, divers van oorsprong en omvang, in de jaren 1250-1350 te doen samensmelten tot uniform overheidsgezag. De graaf werd landsheer en zijn graafschap een territorium. In het kader van groeiende eenwording konden statencolleges ontstaan. Het ontstaan van de Staten van Gelre is door W. Jappe Alberts verklaard uit de verplichting van de leenmannen tot medewerking aan de handelingen van de leenheer. Bij deze kring voegden zich later de steden. Naar de opvattingen van O. Brunner echter ligt het ontstaan van staten in de zogenaamde Landgemeinde, die edelen en steden, juist wegens het bezit van overheidsgezag, omvatte. Het eerste voorbeeld van betrokkenheid van de Gelderse steden bij de politiek van de graaf dateert van januari 1290, toen zij de verpanding van de graafschappen Gelre, Zutphen en Kessel aan de graaf van Vlaanderen mede bezegelden.

Sedert de eerste helft van de veertiende eeuw is een verdeling van het territorium in kwartieren waarneembaar, te weten de kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem en het Overkwartier stroomopwaarts van Nijmegen, in het huidige Limburg en de Bondsrepubliek Duitsland, gelegen. In elk kwartier kwam in de loop van de veertiende eeuw een statencollege van ridderschap en steden tot ontwikkeling dat onder leiding van de hoofdstad - Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem - vergaderde. In 1418 sloten de statencolleges der vier kwartieren het bekende Verbond. Zij regelden de troonopvolging van de hertog uit het Gulikse huis, zonder dat deze de Staten bijeen had geroepen. De vier staten besloten eensgezind te blijven en alleen diegene als landsheer te huldigen die door de meerderheid van de ridderschap en de kleine steden en door de vier hoofdsteden welgevallig was bevonden. Het verbond van 1418 leidde niet tot samensmelting van de vier statencolleges. Naast gezamenlijke vergaderingen van de Staten van Gelre tijdens zogenaamde landdagen werden gedurende de vijftiende en zestiende eeuw bijeenkomsten van de staten per kwartier gehouden tijdens de zogenaamde kwartiersdagen. Ook op

kwartiersdagen konden beden worden gevraagd, terwijl de nieuwe landsheer in elk kwartier afzonderlijk werd ingehuldigd. Wanneer een bede op de landdag werd gevraagd, schijnt de instemming van alle kwartieren nodig te zijn geweest. De landdag is aldus te beschouwen als een soort Staten-Generaal der vier kwartieren die naar buiten als de Staten van Gelre optraden.

De twisten tussen hertog Arnold en zijn zoon Adolf gaven Karel de Stoute in 1473 de gelegenheid het hertogdom te bezetten. Afgezien van een enkele kwartiersdag kwamen de staten in de jaren 1473-1475 niet bijeen. Pas in maart 1476 werd door Humbercourt weer een landdag te Nijmegen geconvoceerd. In hetzelfde jaar namen de staten voor het eerst deel aan de vergadering van de Staten-Generaal te Gent. Sedertdien kwamen de ridderschap en steden der kwartieren weer regelmatig in kwartiers- en landdagen bijeen. De Bourgondisch-Habsburgse periode eindigde in 1492, toen de uit Franse krijgsgevangenschap vrijgekochte Karel van Egmond werd ingehuldigd.

Met het Verdrag van Venlo van 1543 werd het hertogdom na een halve eeuw strijd wederom bij de Habsburgse Nederlanden gevoegd. De beden werden nu tijdens landdagen in 1547, 1555, 1558, 1565 en 1570 gevraagd. Daarnaast vonden kwartiersdagen, al dan niet naar aanleiding van het bedeverzoek, plaats. Aan de vergaderingen van de Staten-Generaal namen de Gelderse Staten niet deel. Alleen bij de abdicatie van Karel V in 1555 en bij het afscheid van de koning in 1559 waren zij aanwezig. Het begin van de Opstand onderging het gewest veeleer lijdelijk. In het Overkwartier werden in de jaren 1567-1569 wegens de krijgshandelingen geen kwartiersdagen gehouden.¹¹ De militaire excessen van 1576 vonden in Roermond hun weerslag in een kwartiersdag die "van den knechten verstort" werd. De terughoudende opstelling lieten de staten in het najaar van 1576 varen, toen zij tot de Pacificatie van Gent toetraden. De kwartieren sloten zich in 1579 aan bij de Unie van Utrecht. De staten verklaarden in 1581 mede Philips II van zijn rechten vervallen, waardoor zij ophielden staatsinstellingen binnen het Habsburgse bestel te zijn.

Aan deze laatste ontwikkelingen nam het zuidelijkste gedeelte van het gewest geen deel. Te Roermond was steeds een koningsgetrouw garnizoen gebleven en, in het kader van de belegering van Maastricht, werden in 1579 de stadjes Erkelenz en Straelen veroverd. Venlo nam nu de rol van hoofdstad over en bezocht tot in 1585 de landdagen te Arnhem. In 1586 en 1587 gingen Venlo en Geldern naar de Spaanse zijde over. Het Overkwartier van Gelre was nu gescheiden van de Nederkwartieren die tot de Republiek behoorden.

In het Overkwartier van Gelre vonden minstens vier jaren lang geen vergaderingen van de Staten plaats. Pas in december 1590 werd weer volgens oud gebruik in de hoofdstad Roermond een kwartiersdag belegd. Sedertdien werden tijdens kwartiersdagen beden gevraagd, hetgeen voordien, zeker sedert 1543, op landdagen geschiedde. De Staten beriepen zich er niet op dat beden op dergelijke generale vergaderingen van het hele gewest ingewilligd moesten worden. In 1590 greep men aldus terug op praktijkgevallen van vóór 1543. De Brusselse regeringsinstanties hebben de Staten van het Overkwartier

11. Ter bepaling van het aantal kwartiersdagen en landdagen werd de vrij complete serie stadsrekeningen van Venlo over de jaren 1472-1492, 1543-1576 doorgenomen. Zie: Gemeentearchief Venlo, archief stadsbestuur 1272-1795, onderdeel stadsrekeningen 1349-1795, nrs. 99-120, 179-230.

nooit fictief als vertegenwoordigers van het gehele gewest gezien. Zo beschouwden de Staten zichzelf ook niet.¹² Nog slechts een enkele landdag werd daadwerkelijk in het Overkwartier gehouden, en wel op 3 januari 1598 wegens de opvolging van de aartshertogen. Naast de gebruikelijke ridderschap en steden van het Overkwartier waren twee bannerheren en de drost van de Veluwe verschenen. De facto vormde het Overkwartier van Gelre sedert circa 1590 een zelfstandig gewest.

Nadat aan het begin van de Spaanse successie-oorlog in september 1702 een groot gedeelte van het Overkwartier door Staatse troepen was bezet, traden belangrijke veranderingen op. Op 2 maart 1703 schreef de Raad van State te 's-Gravenhage de bede uit onder voorbijgaan van de Staten. De Staten-Generaal besloten op 19 mei 1703 de gedeputeerden van de Staten niet meer te erkennen. Sedertdien bezaten de Staten geen onderhandelingspositie en geen eigen middelen meer. Nietemin vergaderden de Staten nog in 1704, 1706 en 1708, daarna kwam aan hun activiteiten voorlopig een einde.

Als gevolg van de Spaanse successie-oorlog werd het Overkwartier bij verdragen in de jaren 1713-1715 verdeeld tussen de Staten-Generaal, Pruisen en Oostenrijk. Tot het Oostenrijkse gedeelte behoorde slechts Roermond en Weert met naaste omgeving. Reeds in 1713 poogde Roermond toestemming van de soeverein te verwerven om de Staten te convoceren, maar zulks lukte pas in 1717. De Staten van het Oostenrijkse gedeelte van het Overkwartier vormden nog maar een klein college.

In december 1789 kwam ook het Oostenrijkse Overkwartier in de ban van de Brabantse revolutie. Op 1 januari 1790 verklaarden de Staten zich onafhankelijk en stelden zichzelf namens de natie in het bezit van de soevereiniteit. Tegen de soevereine aanspraken ontstond kortstondig verzet van enige gemeenten, die zich ook onafhankelijk verklaarden, terwijl de vertegenwoordigers van de gilden betoogden, dat het volk soeverein was.¹³

Op 6 december 1790 onderwierpen de Staten zich weer aan de landsheer.

Bij de (tweede) komst van de Fransen in oktober 1794 werden de Staten weliswaar niet opgeheven, maar zij verloren hun functies, als het inwilligen van beden, door de grote veranderingen in territoriaal en institutioneel opzicht. Niettemin meenden zij aanvankelijk de revolutionaire tijden te zullen overleven. Zij lieten op 24 maart 1800 nog een nieuw lid tot de ridderschap toe! Gedurende de Franse tijd overleden de meeste leden van de Staten, terwijl de instelling na 1814 niet werd hersteld.

B. ORGANISATIE

Ten aanzien van de organisatie vloeien de gegevens pas rijkelijk sedert de zeventiende eeuw, zodat wij ons hier voornamelijk tot deze periode en het Overkwartier van Gelre beperken. De staten der afzonderlijke kwartieren omvatten ridderschap en steden. In het kwartier van Zutphen vormden de bannerheren het derde lid. Zij namen ook op de landdag een aparte plaats in. Zij verloren echter aan het begin van de Opstand deze positie. In 1687 werd van de zijde van de soeverein getracht de bisschop van Roermond

12. RAL, Staten Overkwartier, inv.nrs. 69,f. 16v., 51-51v., 173, 73, f. 170, 185, f. 10.

13. G. VENNER, Die Unabhängigkeitserklärung von Krüchten und Brempt im Jahre 1790, in: *Heimatbuch des Kreises Viersen*, 1988, p. 175-179.

en enige leden van het kathedraal kapittel in de Staten van het Overkwartier te introduceren. Het verzet van de Staten duurde tot 1695 en werd met succes bekroond.

De ridderschap vormde het eerste lid van de Staten. Om toegelaten te worden moest men allereerst edelman door geboorte zijn. Sedert 1608 waren de aspirant-leden verplicht een op perkament geschreven kwartierstaat in te leveren die tenminste acht kwartieren bevatte. Voorts waren meerderjarigheid, het beschikken over zijn verstandelijke vermogens en het praktiseren van de rooms-katholieke godsdienst vereisten. Nergens vindt men de eis dat het aspirant-lid tot een oud Gelders geslacht zou moeten behoren of in het territorium geboren zou moeten zijn. Edelen van Luikse of Gulikse origine konden in de Staten verschijnen. Nauwe verwantschappen zoals die bestaan tussen vader en zoon, broers, oom en neef waren geen bezwaar. Het tweede hoofdvereiste was het bezit van een riddermatig goed. Een riddermatig goed werd in 1599 omschreven als een kasteel met een voorhof. In 1609 meende men het aan het aanklevende jachtrecht te kunnen herkennen. Wanneer het goed een ruïne werd, ging het recht niet verloren. Het riddermatige goed was uiteraard in het Overkwartier gelegen, maar in de zeventiende eeuw was residentie op deze riddermatige goederen of zelfs residentie in het Overkwartier niet verplicht. Waren er rond 1590 zo'n zeventig personen gerechtigd tot deelname aan de statenvergaderingen, tegen het einde van de zeventiende eeuw waren het nog een tiental. Vele bezitters van riddermatige goederen konden niet meer aan de eis van acht adellijke kwartieren voldoen. Tenslotte zij vermeld dat de bezitters van heerlijkheden in de eerste decennia van de zeventiende eeuw nog een aparte groep binnen de ridderschap vormden en dat tot 1613 de drosten van de ambten qualitate qua tot de ridderschap gerekend werden.

De steden vormden het tweede lid van de Staten. Tot de steden van het Nijmeegs kwartier behoorden naast Nijmegen als hoofdstad, Tiel en Zaltbommel. De steden in het Zutphense kwartier waren de hoofdstad Zutphen en verder Doesburg, Doetinchem, Lochem en Groenlo. Het Arnhemse kwartier rekende tot de steden de hoofdstad Arnhem, Wageningen, Harderwijk, Elburg en Hattem. De steden waren, tenminste in het Overkwartier, geen gesloten college. Zodra een plaats volgens contemporaine criteria als een stad, behorend tot het territorium, werd beschouwd, verscheen zij in de Staten. Naast de uit de dertiende eeuw stammende steden Roermond en Geldern verscheen in de zestiende eeuw de laatbloeiër Echt, terwijl nog in 1602 de stad Weert voor korte tijd tot de vergadering werd toegelaten, omdat de heerlijkheid Weert sedert de confiscatie van 1570 tot het hertogdom Gelre werd gerekend. De steden waren in volgorde van belangrijkheid: Roermond, Venlo, Geldern, Erkelenz, Straelen, Wachtendonk, Echt en Nieuwstadt. Roermond was de hoofdstad, de overige werden als kleine steden aangeduid. De kleine steden verloren hun lidmaatschap niet, zoals elders wel geschiedde, ten voordele van de hoofdstad, ofschoon sommige feitelijk tot de status van een dorp waren teruggevallen. Na 1717 werden de Staten van het Oostenrijkse Overkwartier gevormd door enige edelen en enkel de stad Roermond.

De landdagen werden tot in de jaren zeventig van de zestiende eeuw bezocht door de ridderschap en steden der vier kwartieren. In ieder geval verschenen de hoofdsteden, maar voor het overige slechts een gedeelte van de gerechtigden. De landdagen kwamen op landsheerlijk bevel of op eigen initiatief bijeen in een van de hoofdsteden, veelal te Nijmegen. Veelvuldiger werden kwartiersdagen gehouden, vergaderingen van de ridder-

schap en steden van het kwartier, daartoe bijeengeroepen door de hoofdstad. Ook deze kwamen bijeen op landsheerlijk bevel of op eigen initiatief. Op 2 februari 1538 bevestigde de nieuwe landsheer zelfs het recht van de Staten van het Overkwartier om op eigen gezag bijeen te komen. Pas in 1688 verbood de landvoogd het eigenmachtig bijeenroepen van kwartiersdagen. In de zeventiende eeuw werden gemiddeld 1 à 2 kwartiersdagen per jaar gehouden, in de achttiende eeuw veelal slechts een. Een kwartiersdag kon enkele dagen, maar ook enkele weken duren. Was onder de steden in de jaren 1590-1610 het absenteïsme nogal aanzienlijk, na 1637 ontbrak een stad slechts bij uitzondering. Na het gezamenlijk aanhoren van het bedeverzoek vergaderden de ridderschap en de steden apart. Beide leden beslisten bij meerderheid van stemmen, waarna, zonodig, de beslissingen van beide leden met elkaar een overeenstemming moesten worden gebracht. Een besluit van de Staten kwam soms pas na moeizame onderhandelingen tot stand.

Ter afhandeling van de zaken die op de kwartiersdag aan de orde waren geweest, werden gedeputeerden aangewezen, acht gewone en acht buitengewone, uit ridderschap en steden, waaronder steeds de erfmaarschalk van Gelre en afgevaardigden van Roermond en Venlo. De gedeputeerden vergaderden meerdere keren per jaar tijdens zogenaamde convocations- of deputationsdagen op initiatief van Roermond. Pogingen in de zeventiende eeuw van regeringswege om aan deze eigenmachtige vergaderingen een einde te maken, hadden geen succes. Slechts gedurende de jaren 1599-1601 kende het gewest een permanent college van gedeputeerden.

Tot de functionarissen van de Staten behoorden de eerste en tweede secretaris van Roermond. Blijkens instructie van 26 juni 1599 moest de secretaris de besluiten in geschrifte vastleggen. Hij vervaardigde afschriften voor de leden van de Staten die zulks wensten, en grossen van de brieven. De secretaris moest desgewenst deelnemen aan gezantschapsreizen naar Brussel. In 1630 besloten de Staten tot de benoeming van een syndicus. De syndici waren schepen van Roermond of licentiaat in de beide rechten. Uit de praktijk blijkt dat de syndicus voortaan de minuten van resoluties en brieven opmaakte, die vervolgens door de secretarissen werden gegrosseerd. De syndicus nam deel aan gezantschapsreizen. Sedert 1660 was er naast de syndicus nog slechts één secretaris, terwijl in 1762 beide functies gecombineerd werden. Ter dekking van de kosten die uit de werkzaamheden van de Staten voortvloeiden, werden sedert 1590 zogenaamde onraadsgelden geheven volgens het repartitiestelsel van de bede. Met de inning van deze gelden en de betalingen op mandaat van de Staten was sedert 1601 de landrentmeester-generaal belast.

C. BEVOEGDHEDEN

De Staten huldigden de nieuwe landsheer en willigden de beden in. Dat het geen nominale bevoegdheden waren moge hieruit blijken dat de Staten van Gelre in 1423, 1492 en 1538 zelf hun landsheer kozen en in 1555 en 1565 de bede weigerden. In de vijftiende eeuw hebben zij regelmatig bemiddeld in de twisten tussen hertog Arnold en zijn zoon Adolf en zij vulden ook in de moeilijke jaren 1477-1481 het machtsvacuüm op. In de zeventiende eeuw poogden zij de nadelige gevolgen van militaire inkwartieringen, van

doortrekkende troepen en handelsbelemmeringen te beperken. Zij streefden naar bevordering van de welvaart, verbetering van de rechtspleging en uiteraard zetten zij zich in voor de bescherming der privileges. Belangrijk op lange termijn was de medewerking van de Staten aan de totstandkoming van het in 1620 afgekondigde Gelderse land- en stadsrecht. De Staten trachtten hun doel te bereiken door voorwaarden te koppelen aan de inwilliging van de bede, door rekestten en gezanten naar Brussel te sturen of door te procederen. De Staten stelden voorts reglementen op die voornamelijk de belastingheffing en de muntkoers betroffen. Zij voerden met vijandelijke bevelhebbers op eigen gezag onderhandelingen over de hoogte van de op te brengen contributie, die betaald werd om brandstichting en plundering te voorkomen.

De politieke betekenis ging in de laatste decennia van de zeventiende eeuw achteruit. Van regeringswege werd in 1672 het onderhandelen met de Fransen over de contributie verboden. Later volgde het verbod tot het houden van eigenmachtig bijeenroepen kwartiersdagen. Het vrije element in de inwilliging van de bede kwam in de verdrukking, terwijl de eigen inkomsten en uitgaven nu door Brusselse financiële deskundigen gecontroleerd werden. Door middel van reglementen greep de regering in de jaren 1678-1680 in de organisatie van de Staten in.¹⁴ In de achttiende eeuw had het sterk verkleinde statencollege van het Oostenrijkse Overkwartier nauwelijks betekenis. Enkel ten tijde van de Brabantse revolutie leefden de activiteiten door de uitoefening van soevereine rechten op.

D. BIBLIOGRAFIE EN BRONUITGAVEN

Veel literatuur heeft betrekking op het ontstaan van de Staten van Gelre: ALBERTS W.J., *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, Groningen/Djakarta, 1950, DEZELFDE, *De Staten van Gelre en Zutphen (1459-1492)*, Groningen/Djakarta, 1956; DEZELFDE, Zur Entstehung der Stände in den westlichen Territorien am Niederrhein, in: *Aus Geschichte und Landeskunde, Forschungen und Darstellungen Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet*, Bonn, 1960, p. 333-349; MARIS A.J., Wording van de Gelderse Staten, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 66, 1953, p. 384-390; DE VRIES W., "Klaring" en "Staten", in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 7, 1953, p. 55-63; NÜBE K., *Die Entwicklung der Stände im Herzogtum Geldern bis zum Jahre 1418 nach den Stadtrechnungen von Arnheim* (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 63), Geldern 1959 en tenslotte NIKOLAY W., *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts* (Rheinisches Archiv, 118), Bonn 1985. Een overzicht van de geschiedenis van de Staten is te vinden in: KUPPERS W. EN VILLANUEVA F., *Van Gelre tot Gelderland. 650 jaar besturen van Gelderland*, Nijmegen 1989, p. 29-31 en 38-44. Een belangrijke episode wordt belicht in: ZIJP A., *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566*, Arnhem 1913. Het verbaal van de landdag van 27-29 november 1560 is gedrukt in: VAN VEEN

14. G.H.A. VENNER, De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 114, 1978, p. 161-166.

J.S., *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland 1560-1567*, Arnhem 1914, Werken Gelre 11, p. 603-608.

Oudere werken over de organisatie van de Staten zijn DE MEESTER G.A., *De Staten van Gelderland, onder het licht der geschiedenis, overdrukken uit Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving VIII-IX* en FLAMENT A.J., *De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren, die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreeks invloed op het algemeen bestuur van de 13e eeuw tot in 1894*, in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 17, 1894, p. 332-340. Voorts: VENNER G.H.A., *De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602*, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (PSHAL)*, 110, 1974, p. 287-324; DEZELFDE, *Samenstelling en organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder*, in: *De Maasgouw*, 99, 1980, k. 169-177; DEZELFDE, *Die Stadt Roermond und die Stände im geldrischen Oberquartier*, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 187, 1984, p. 88-101; BERKVEN A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794: deel I; Spaans Gelre: instellingen, territorium, wetgeving (1580) 1665-1702*, Nijmegen 1990, p. 66-79; DEZELFDE, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794: deel II; Staats bezet- en Oostenrijks Gelre 1702-1716; 1716-1794*, Nijmegen 1992, p. 18, 43-44, 79-80; VENNER G.H.A., *Straelen und die Stände, Die Kleinstädte in den Ständen des geldrischen Oberquartiers 1590-1704*, in: *650 Jahre Stadt Straelen, Beiträge zur Geschichte*, Straelen 1992, p. 99-137. Zie voor de bevoegdheden: VENNER G.H.A., *De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder*, in: *PSHAL*, 114, 1978, p. 141-223, waarin de reglementen werden uitgegeven. De interessante geschiedenis van het archief werd behandeld in: VENNER G.H.A., *De inventarisatie van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder, ordeningsmethoden en politiek in de achttiende eeuw*, in: *Nederlands archievenblad*, 82, 1978, p. 121-138 en BLOEMEN C., *De Roermondse archiefkwestie*, Maastricht, 1966.

E. ARCHIEFBEWAAARPLAATSEN EN TOEGANGEN

Maastricht, Rijksarchief in Limburg, archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder.

Het serieel gestructureerde archief van de Staten van het Overkwartier omvat de periode 1590-1794. Uit de voorafgaande eeuwen resteren slechts een tiental charters. Inventaris: VENNER G.H.A., *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794*, Maastricht, 1979.

De ontbrekende minuut-resoluties en bijlagen van 1791 zijn onlangs te voorschijn gekomen: archief familie Michiels van Kessenich, inv.nr. 1450.

Ook de staten van de Nederkwartieren hebben kennelijk vóór 1592/1593 geen archieven gevormd. De stukken ontvangen of opgemaakt tijdens vergaderingen werden vóór 1590 bewaard in het archief van de ontvangende hoofdstad.

G.H.A. Venner

De Gelderse Rekenkamer (1559-1681)

A. GESCHIEDENIS

Tenminste in twee opzichten was de oprichting van de Gelderse Rekenkamer, die in 1559 in Arnhem werd gevestigd, een bijzondere gebeurtenis. Op de eerste plaats omdat ze, in het licht van de bestuurlijke ontwikkeling in de Nederlanden, niet meer was verwacht. Elke keer als onder Karel V een nieuwe provincie aan de Nederlanden werd toegevoegd, zag één van de drie Rekenkamers in Rijsel, Brussel en Den Haag haar ressort verder uitgebreid. Dit gebeurde ook toen Gelre in 1543 als laatste niet-patrimoniale gewest de Habsburgse Nederlanden completeerde. Toen daar de situatie op het gebied van domein en financiën door een speciale commissaris, afkomstig van de Hollandse Rekenkamer, in kaart was gebracht, werd het gebied geleidelijk bij het ressort van de Brabantse Rekenkamer in Brussel gevoegd. Door die ontwikkeling leek het aantal Rekenkamers gelijk te blijven, zodat het in dat opzicht verwonderlijk was dat er uiteindelijk toch speciaal voor Gelre een vierde Rekenkamer werd opgericht. Het brengt ons meteen tot de andere bijzondere omstandigheid. In tegenstelling tot haar drie tegenhangers, die elk drie tot zeven provincies omvatte, bleef het ressort van de Gelderse Rekenkamer in eerste instantie beperkt tot Gelre.

De oprichting van een afzonderlijke Gelderse Rekenkamer werd op 9 februari 1559, met de uitvaardiging van een ordonnantie en instructie, een feit. Ze had verscheidene oorzaken. Bij de Geldersen bestond grote onvrede over het voorschrift dat de landsheerlijke functionarissen zich voor de controle van de rekeningen naar Brussel moesten begeven. Zij achtten dat zowel in tegenspraak met het Traktaat van Venlo (1543) als een inbreuk op het verleden. Ondanks haar aanvankelijke tegenzin zag ook de centrale regering voordelen. Naast het kweken van "goodwill" bij de Gelderse onderzaten achtte ze een controlelichaam in het land zelf ook een betere garantie tot effectief beheer van het Gelderse domein. Het lag voor de hand dat de nieuwe instelling werd gevormd naar het voorbeeld van de bestaande Rekenkamers. Ze werd daartoe in het goede spoor gezet door een ervaren leiding, geschoold in de Hollandse Rekenkamer. Het uitbreken van de Opstand leidde echter al spoedig tot belangrijke veranderingen in takenpakket en ressort. De meest ingrijpende daarvan ontstond toen het conflict tussen de Spaanse landsheer en zijn onderzaten culmineerde in een strijd tussen twee kampen. Na het verraad van landvoogd Juan van Oostenrijk trad Gelre in 1578 vooral door toedoen van de nieuwe stadhouder Jan van Nassau toe tot het anti-Spaanse kamp. Het betekende spoedig het voorlopige einde van de Gelderse Rekenkamer, daar de leiding in november van dat jaar door de stadhouder werd ontslagen. Het inmiddels gezuiverde Hof van Gelre zou haar taken voorlopig waarnemen.

Een nieuwe start werd gemaakt in 1580, nadat het hertogdom in een staats- en koningsgezind territorium uiteen was gevallen. In het Staatse deel werd in Arnhem de door stadhouder Jan van Nassau op non-actief gestelde Rekenkamer weer aan het werk gezet, hoofdzakelijk onder leiding van nieuwe mensen. Deze instelling, die het eerste jaar nog wel "in naam van de koning" werkte, zou onderdeel worden van het gewestelijke Gelderse bestuur van de Republiek. Daarnaast ontstond ook in het koningsgetrouwe deel een

Gelderse Rekenkamer. Op 12 maart 1580 liet Parma aan de rekenmeester Boudewijn van der Boe en de auditeur Dirk van Buren, die de koning waren trouw gebleven, weten dat hij al diverse ontvangers en andere rekenplichtige ambtenaren had bevolen bij hen hun rekeningen in te dienen. Na daartoe aanvankelijk in Huissen en Kleef geresideerd te hebben, kregen zij op 31 januari 1581 het bevel naar Roermond te verhuizen. Bovendien moesten zij zich daar voortaan niet alleen bezighouden met de Gelderse domeinen, maar ook met die van de landen die tot dan toe onder de Hollandse Rekenkamer ressorteerden.¹⁵ Omdat die gebieden voor hen nieuw waren, kregen de Gelderse rekenmeesters in de loop van de jaren tachtig versterking van 'Hollandse' rekenmeesters. De Hollandse rekenmeesters werden op hun beurt ook betrokken bij de Gelderse zaken, zoals blijkt in 1595 bij een kwestie over het superspluggeld te Venlo. De samenwerking tussen Gelderse en Hollandse rekenmeesters werd in het begin niet graag gezien. De Staten van het Overkwartier beklaagden zich er in januari-februari 1598 bij de landvoogd over dat de Hollandse rekenmeesters zich met de Gelderse aangelegenheden bemoeiden en toegang hadden tot de Gelderse charters. Ook onderling was de verhouding niet te best. In het najaar van 1597 dreigde een scheiding tussen de Hollandse en Gelderse rekenmeesters te ontstaan. Het leidde ertoe de landvoogd op 28 april 1598 bepaalde dat alle rekenmeesters, auditeurs en griffier gezamenlijk de voorkomende zaken, zowel de Hollandse als de Gelderse, zonder onderscheid zouden behandelen. Op 7 mei 1598 werd nog eens herhaald dat van een splitsing geen sprake kon zijn. Om toekomstige problemen over de voorrang van rekenmeesters en auditeurs te voorkomen, werd tevens vastgesteld, dat de rang bepaald werd door de datum van de eedsaflegging. De oudste in rang, ongeacht of het een Geldersman of Hollander betrof, was voorzitter van de vergadering. Omdat daarmee niet alleen de standplaats, maar ook de organisatie, taken en bevoegdheden van beide Rekenkamers waren samengevoegd, kan vanaf dat moment ook met recht gesproken worden over een verenigde Gelders-Hollandse Rekenkamer.¹⁶

Door het verdere verloop van de oorlog met Spanje werd de Hollandse component van de Gelderse Rekenkamer geleidelijk gereduceerd tot nul en werd het Gelderse ressort op den duur beperkt tot het Overkwartier, het enige gedeelte van het hertogdom dat onder het gezag van de vorst bleef. Daarmee was, in vergelijking met de andere Rekenkamers in de Zuidelijke Nederlanden, het ressort wel zeer klein geworden. In 1671 reeds vonden de Staten van het Overkwartier van Gelre dat de Rekenkamer overbodig was en dat het beter was deze naar Brussel te verplaatsen. Het einde van de zelfstandige Gelderse Rekenkamer kwam in 1681. Bij ordonnantie van 25 januari bepaalde de koning dat de slechte financiële positie tot inkrimping van personeel moest leiden. De Vlaamse Rekenkamer en de Gelderse werden verenigd en het nieuwe lichaam zou in het gebouw van de Brabantse Rekenkamer te Brussel resideren. Deze maatregel stuitte op verzet van de Gelderse rekenmeesters. Zij betoogden onder andere dat door de verwijdering van de Rekenkamer uit het Overkwartier niet meer doeltreffend over de rechten van de vorst kon worden gewaakt tegenover de begerige edelen en steden. En ook voerden zij aan dat de samenvoeging tot méér in plaats van tot minder kosten zou leiden. Het hielp echter

15. Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Rekenkamers, inv.nrs. 50.978, f. 1, en 50.983.

16. ARAB, Rekenkamers, inv.nr. 50.966, f. 147, 207; Raad van Financiën, nr. 263; RAL, Staten Overkwartier, inv.nrs. 529 en 70, f. 40v.; Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 366.

niet. Wel werd de vereniging met de Vlaamse Rekenkamer na drie jaar weer ongedaan gemaakt. Als motief gold onder andere dat sommige van de Franstalige rekenmeesters van de Vlaamse Rekenkamer niet de taal machtig waren om de Gelderse zaken te behartigen. Het gevolg was dat de Gelderse Rekenkamer bij besluit van 7 januari 1684 definitief in de Brabantse werd geïncorporeerd.

B. ORGANISATIE

Omdat de Rekenkamer aanvankelijk slechts één provincie onder haar bewind had, was ze kleiner van samenstelling dan de andere Rekenkamers. Volgens de oprichtingsakte kreeg ze, in hiërarchische volgorde, twee rekenmeesters, één auditeur en één griffier of klerk ordinaris tot haar beschikking. Ze voerden samen de taken uit onder leiding van de eerste rekenmeester. Voor de uitvoering van haar werkzaamheden kon de Rekenkamer verder een beroep doen op ondersteunend personeel. De belangrijkste daarvan waren de deurwaarder en de bode. Vóór de tijdelijke "opheffing" van de Rekenkamer door stadhouder Jan van Nassau vonden er in de personele sfeer verschillende veranderingen plaats. In 1570 werd wegens de uitbreiding van taken op het gebied van de geconfisqueerde goederen een derde rekenmeester en een tweede auditeur benoemd, gevolgd door een auditeur extra-ordinaris in 1574.

Door de bestuurlijke deling die de Opstand in Gelre teweegbracht, stakte voorlopig deze ontwikkeling. De Rekenkamer in Roermond moest in 1581 met twee uit Arnhem overgekomen personen beginnen. Nadien werd het personeel geleidelijk weer op sterkte gebracht, zowel met Gelderse en Hollandse rekenmeesters en auditoren als met andere functionarissen (klerk, deurwaarder, bode). Toen in 1600 de overkoepelende functie van superintendant werd ingesteld, waren er zowel van Hollandse als Gelderse zijde drie rekenmeesters en een auditeur. Sedert 1621 werd het onderscheid tussen Gelderse en Hollandse rekenmeesters niet meer gemaakt en waren er, naast de superintendant, vier tot vijf rekenmeesters. Wel werd er toen nog gesproken over één Hollandse en twee Gelderse auditoren, een onderscheid dat in 1632 verdween. Hoewel daarna het ressort van de Rekenkamer sterk inkromp, onderging de samenstelling van de Rekenkamer geen overeenkomstige wijzigingen.¹⁷ Wel werd de taak van de superintendant in 1654 naar aanleiding van animositeiten tussen de rekenmeesters nader beschreven: hij zat de vergadering voor, stelde de agenda vast en was de eerste verantwoordelijke voor de archivering van de bescheiden.¹⁸

De Rekenkamer vergaderde, volgens de voorschriften van haar instructie in 1559, vijf uur per dag, drie uur 's morgens en twee uur 's middags. Zon- en feestdagen ongetwijfeld hiervan uitgezonderd. Dat de regelmaat niet altijd even strikt was, blijkt bijvoorbeeld uit de jaren vijftig van de zeventiende eeuw. Op 1 februari 1651 constateerde men dat in het afhoren der rekeningen geen voldoende voortgang werd gemaakt, omdat ambtenaren te vaak voor een vergadering werden weggeroepen. Voortaan zouden daarom op dinsdag en vrijdagmorgen van 9 tot 11 uur vergaderd worden en 's middags, als dat

17. ARAB, Rekenkamers, inv.nrs. 2662, 2664-2666 en 2690.

18. ARAB, Rekenkamers, inv.nr. 50985, f. 138v-139r

nodig was, om op rekesten en brieven te kunnen beslissen. Op die manier hoopte men meer tijd vrij te hebben om rekeningen af te doen.¹⁹

De Rekenkamer werd bij haar oprichting gevestigd in Arnhem, in de zogenaamde registerkamer. In Roermond was de Rekenkamer, samen met het Hof van Gelre, aanvankelijk in een gehuurd huis gehuisvest. Toen in 1604 muitende Spaanse troepen Roermond binnentrokken kwam daar in ieder geval een einde aan en verlieten de overheidsinstellingen de stad. De Rekenkamer vestigde zich toen te Maastricht en keerde pas tussen 1610 en 1612 naar Roermond terug. Ook in 1632, na de verovering van Roermond door Frederik Hendrik, moest de Rekenkamer zich tijdelijk elders vestigen, en wel in vestingstadje Geldern, de enige plaats die niet veroverd was. Na de beëindiging van het Staatse intermezzo, dat tot 1637 duurde, keerde de instelling definitief terug naar Roermond, waar ze tot haar opheffing bleef.

C. BEVOEGDHEDEN

De Gelderse Rekenkamer nam haar bevoegdheden voor een belangrijk deel over van de Brabantse Rekenkamer, welke laatste vanaf begin 1550 het controleren van de rekenplichtige functionarissen van speciale Brusselse commissarissen had overgenomen. Met haar oprichting werden ook de landrentmeester-generaal en het Hof, die beide de Brabantse Rekenkamer in Gelre hadden bijgestaan, ontlast. De bevoegdheden van de Gelderse Rekenkamer betroffen controle en toezicht op het landsheerlijk domein, en het beheer daarvan, in het bijzonder op de goederen en rechten waaraan inkomsten verbonden waren. Dit betekende dat de belangrijkste taak van de Rekenkamer bestond uit het controleren van de rekeningen van rekenplichtige ambtenaren als rentmeesters, tollenaars en andere overheidsfunctionarissen als drosten. Deze moesten alle, vanwege die rekenplichtigheid, een eed afleggen in de Gelderse Rekenkamer. Toen de instelling vanaf 1562 ook de Gelderse landrentmeester-generaal, zijnde de Gelderse provinciale ontvanger voor het domein, en de Gelderse ontvanger-generaal van de beden onder haar hoede kreeg, waren haar bevoegdheden op dit terrein in Gelre op één uitzondering na compleet. Alleen de Gelderse muntmeester, die zijn standplaats in Nijmegen had, moest zijn rekeningen in de Brabantse Rekenkamer blijven overleggen. Zijn functie, als Habsburgse functionaris, zou echter in 1591, bij de reductie van Nijmegen aan de Republiek, worden opgeheven.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden de bevoegdheden naar onderwerp en ressort uitgebreid en ingekrompen. Door middel van het afhoren van rekeningen kreeg de Rekenkamer te maken met het beheer van geconfisqueerde goederen van rebellen, later van onderdanen van vijandige mogendheden, met het heffen van licenten, later van in- en uitgaande rechten, en tenslotte met de inning van contributiegelden die in vijandelijk gebied werden geheven. Wat betreft ressort kromp het Gelders gebied weliswaar in, maar krachtens bevel van 31 januari 1581 werd het buiten Gelre uitgebreid. Vanaf toen moest de Rekenkamer zich ook met de domeinen onder het ressort van de Hollandse

19. ARAB, Rekenkamers, inv.nr. 50985, f. 107v-109r.

Rekenkamer bezighouden en was ze competent voor alle gebieden in de Noordelijke Nederlanden die onder controle van koningsgezinde troepen stonden. In het archief van de Rekenkamer waren of zijn derhalve ook domeinrekeningen aanwezig betreffende Overijssel, Groningen, Lingen, Heusden, rekeningen van de licenten te Rheinberg en van de tollers te Utrecht en Sas van Gent. In aparte registers voor het Hollandse ressort werden de commissies van de aldaar werkzame functionarissen geregistreerd. Opmerkelijk is in dit verband de registratie van de commissiebrief van Hugo Fournieu tot kastelein van Muiden en drost van Gooiland van 25 maart 1587.²⁰ De bovengewestelijke functie van de Gelders-Hollandse Rekenkamer werd met name gedurende de periode 1581-1633 uitgeoefend. Rond 1630 gingen de Spaanse steunpunten in het oosten van Gelre en Overijssel en aan de Rijn verloren, maar pas in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw kwam aan de laatste bemoeienissen met het Hollandse ressort -contributies te Steenberg, de grote Zeeuwse tol geheven te Antwerpen- een einde en was de Rekenkamer enkel nog competent voor het Overkwartier van Gelre.²¹

Naast de financiële controle zag de Rekenkamer er op toe dat het domeinbeheer door vooral de rentmeesters naar vermogen en in belang van de landsheer werd uitgevoerd. Daartoe stuurde ze bijvoorbeeld de auditeur of klerk naar verpachtingen van belangrijke domeinen. Dit toezicht hield nauw verband met de rol van de Rekenkamer als bewaker van het landsheerlijke domein. In die hoedanigheid moest ze niet alleen erop toezien dat aan de landsheerlijke rechten geen schade werd toegebracht, maar ook dat nieuwe inkomstenbronnen daaruit werden binnengehaald: in dat kader passen bijvoorbeeld de jaarlijkse inspectietochten langs de grote rivieren om haar rechten op nieuw opgekomen waarden en zanden te doen gelden. De beheerstaken van de Rekenkamer waren echter beperkt: ze mocht tot een bepaald bedrag reparaties, noodzakelijk voor de exploitatie van het domein, stipuleren. Als het echter over werkelijk belangrijke bedragen ging waren de beslissingen voorbehouden aan de Raad van Financiën, een instelling die ook de Rekenkamer controleerde. Voor deze instelling was de Rekenkamer echter wel een belangrijk adviesorgaan.

Ter naleving van de voorschriften omtrent het beheer der domeinen waren de rekenmeesters bevoegd administratieve boetes op te leggen. Bij grote onenigheden tussen Rekenkamer en rekenplichtige diende de kwestie volgens de instructies door het Hof van Gelre te worden behandeld. Inbreuk op de domeinen en rechten werden eveneens door het Hof van Gelre op initiatief van de "momboir" (te vergelijken met de advocaat-fiscaal) in behandeling genomen. Niettemin waren er sedert 1587 competentiegeschillen met het Hof, waaraan een reglement van 21 juli 1603 een einde trachtte te maken. Het reglement voorzag in de instelling van een ontvanger der exploiten die de inkomsten van het Hof zou beheren en op last van deze instelling ook uitgaven mocht doen. Alle landsheerlijke, rekenplichtige ambtenaren, ook de rechterlijke, moesten hun commissie bij de Rekenkamer laten registreren, aldaar de eed afleggen en cautie stellen. Het Hof van Gelder mocht zonder advies van de Rekenkamer geen octrooi verlenen tot verkoop van

20. ARAB, Rekenkamers, inv.nr. 50979, f. 91-93.

21. ARAB, Rekenkamers, inv.nr. 50998. Zie ook Raad van Financiën, inv.nr. 263.

gemene gronden.²² Nadien ontstond een conflict tussen Hof en Rekenkamer over de vraag wie van beide kennis mocht nemen van zaken wegens verboden koopwaar, die op de Maas geconfisqueerd was. Beide colleges trokken aan het kortste einde, want de kennisneming van rechtsvorderingen wegens toll en licenten en van de overtredingen wegens in- en uitgaande rechten werd opgedragen aan de in 1623 te Roermond opgerichte Licentkamer.²³

D. BIBLIOGRAFIE

Tot het recente overzicht van BROKKEN H.M. EN DE SCHEPPER H., *Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600*, in MARGRY P.J., VAN HEUKELOM E.C. EN LINDERS A.J.R.M. (red.), *Zes eeuwen Rekenkamer: van Camere vander Rekeninghen tot Algemene Rekenkamer: gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer*, Den Haag, 1989, p. 14-59), heeft de Gelderse Rekenkamer in algemene overzichten nauwelijks aandacht gekregen of is zelfs helemaal over het hoofd gezien. Daarnaast zijn de laatste jaren vanuit Gelderland en Limburg enkele publikaties verschenen waarin de Gelderse Rekenkamer de nodige aandacht krijgt. Op de eerste plaats geldt dit voor een artikel van VENNER G.H.A., *Rechnungen als Quellen zur geldrischen Geschichte des 17. Jahrhunderts*, in: FRANKEWITZ S. (RED.), *Epitaph für Gregor Hövelmann. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins dem Freund gewidmet*, Geldern, 1987, p. 191-222. Hierin krijgt vooral de geschiedenis van de archiefvorming belangrijke aandacht. Op het terrein van de bevoegdheden, heeft recentelijk de belangrijke relatie tussen Hof en Rekenkamer, vooral met betrekking tot de Roermondse Rekenkamer, aandacht gekregen in de dissertatie van BERKVENS A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794: deel I; Spaans Gelre: instellingen, territorium, wetgeving (1580) 1665-1702*, Nijmegen, 1990, met name p. 56-64. VANDENBULCKE ANNE, *Le personnel de la Chambre des comptes des Pays-Bas espagnols (XVIIe siècle)*, in: BERKVENS A.M.J.A., GEHLEN A.F. EN VENNER G.H.A. (RED.), *"Flittich erforscht und gecolligeert ..." Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis*, Maastricht 1995, blz. 115-136, schetst personeel en organisatie van de Gelderse Rekenkamer te Roermond in de zeventiende eeuw, alsmede de gevolgen van de reorganisatie van 1681-1684 voor de rechtspositie van de Gelderse rekenmeesters. Als eerste produkten van een lopend promotieonderzoek, waarin de Gelderse Rekenkamer te Arnhem in de zestiende eeuw centraal staat, verschenen recentelijk VAN DE PAS W.J.H.M., *De Gelderse Rekenkamer in Arnhem en het zestiende-eeuwse domeinbeheer vanaf de komst van de Habsburgers. Een institutioneel overzicht*, in: STEVENS F. EN VAN DEN AUWEELE D., *Uutwysens d'archiven. Handelingen van de XIde Belgisch-Nederlandse Rechtshistorische Dagen. Leuven, 22-23 november 1990*, Leuven, 1992, p. 299-325; IDEM, *Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)*, in: F. KEVERLING BUISMAN, E.A. (RED.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993*, Hilversum

22. ARAB, Rekenkamers, inv.nr. 50966, f. 258v-263r. De standpunten van Hof en Rekenkamer die tot het reglement van 1603 leidden, treft men aan in hetzelfde archief, inv.nr. 50980.

23. ARAB, Rekenkamers, inv.nr. 50980.

1993, p. 121-152; en IDEM, *Gelre en de crisis in de Opstand. De vredesoproep van Thomas Gramaye de Oude (1583)*, in: *Bijdragen en Mededelingen "Gelre"* 84 (1993) 21-41, dat handelt over de moeilijke positie van een van de invloedrijkste leden van de Gelderse Rekenkamer tijdens de Opstand. Desalniettemin blijft voor de Arnhemse periode de inventaris van MARTENS VAN SEVENHOVEN A.H. een onuitputtelijke kennisbron (zie toegangen); het is alleen jammer dat bronvermeldingen daarin vrijwel geheel ontbreken. Dit geldt ook voor een artikel, waarin hij veel informatie geeft over de werkzaamheden van de Gelderse Rekenkamer ten tijde van de Republiek maar die deels ook van toepassing zijn op de Habsburgse periode: MARTENS VAN SEVENHOVEN A.H., 's-Landschaps vermogen tijdens de Republiek, in: *Bijdragen en Mededelingen van "Gelre"*, 1917, XX, p. 189-208. Daarnaast bevat ook, ondanks tekortkomingen in de datering, het rapport dat ten grondslag lag aan de inventarisatie van Martens van Sevenhoven, allerlei interessante gegevens: VAN RIEMSDIJK TH.H.F., *Memorie over de ordening der archieven van het landsheerlijk- en domeinbestuur en van de Rekenkamer van Gelderland*, in: *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven*, 1881, IV, p. 24-38. Voor de stand van zaken omtrent de rechtsvoorgangers van de Habsburgse financiële instellingen kan men terecht bij KUYNS J., *De financiële instellingen van het hertogdom Gelre. Een inventariserend overzicht*, in: MOORMAN VAN KAPPEN O., KEVERLING BUISMAN F. EN SCHOLTEN F.W.J., *Van hertogdom Gelre tot Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989*, Nijmegen, 1990, p. 27-51.

D. BRONUITGAVEN EN BRONCOMMENTAREN

De belangrijkste bronuitgave is die van de instructie van de Gelderse Rekenkamer uit 1559: deze is naar een kopie uitgegeven in TERLINDEN CH. EN BOLSÉE J. (RED.) *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas, deuxième série, 1506-1700*, dl. VII, Brussel, 1957, 407-417 (het origineel bevindt zich in het Rijksarchief in Gelderland, Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 22). De brief waarin de koningsgetrouwe rekenmeesters de opdracht werd gegeven naar Roermond te gaan, en enkele andere belangrijke brieven zijn uitgegeven in *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 18(1895), 496-500. Het reglement van juli 1603, waarin de verhouding tussen het Hof en Rekenkamer te Roermond wordt geregeld, is uitgegeven door VAN DEN BUSSCHE E., *Conseil de Gueldre. Essai historique*, Brugge, 1886, 59-64. Tenslotte is ook vermeldenswaard de bronuitgave van een rapport vervaardigd door één van de Brusselse commissarissen, vrijwel direct na de inlijving van Gelre door de Habsburgers: SLOET J.J.S., *Toestand der domeinen landsheerlijke inkomsten en gerechtigheden in het land van Gelre in 1543*, in *Bijdragen en Mededelingen van "Gelre"*, 1908, XI, 395-431.

E. ARCHIEFBEWAAARPLAATSEN EN TOEGANGEN

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, *Archief van de Gelderse Rekenkamer*

Door twee gunstige aanwinsten (ca. 1560 en 1632) bezit de bewaarplaats in Arnhem een groot deel van de stukken die door de Brusselse commissarissen en de

Brabantse Rekenkamer ten aanzien van Gelre waren opgemaakt. Zij werden als archiefbescheiden van de rechtsvoorganger gedeponneerd in het archief van de Gelderse Rekenkamer. In dat archief, dat voor het grootste deel betrekking heeft op de Staatse Rekenkamer in Arnhem na 1580, zijn ook vrijwel alle archiefbescheiden uit de vroegste Habsburgse periode (1559-1578) te vinden. Het gehele archief is goed geïnventariseerd door MARTENS VAN SEVENHOVEN A.H., *Inventaris van het archief van de Geldersche Rekenkamer, 1559-1795 en van de commissarissen belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1559*, 2 dln., Den Haag, 1925. Het eerste deel daarvan bevat de inventaris; het tweede deel een chronologische regestenlijst van alle akten tot 1543, een overzicht van alle kaarten (geografisch geordend; de meeste hebben echter geen betrekking op de Habsburgse periode), en een uitvoerige namenindex op beide delen.

Een handgeschreven toegang op de charters na 1543, in de vorige eeuw vervaardigd door Bondam, Nijhoff e.a., is in de studiezaal aanwezig (*Hertogelijk archief, Toegangen* nr. 3). Op een aantal belangrijke series in het archief zijn ook voor de Habsburgse periode door een voormalige secretaris van de Rekenkamer, Gerard van Hasselt, toegangen gemaakt. Deze zijn te vinden in bijlage C van de inventaris van MARTENS VAN SEVENHOVEN.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *archief van de Rekenkamers*

Toen het archief van de Gelderse Rekenkamer na de samenvoeging met de Rekenkamer van Vlaanderen respectievelijk die van Brabant te Brussel na 1681 in Brussel aankwam, had het al twee gevoelige verliezen geleden. In 1632 waren vele bescheiden betreffende Gelre en Overijssel naar Arnhem vervoerd. In 1665 gingen tijdens de tweede stadsbrand van Roermond vrijwel alle dossiers en de correspondentie verloren. De aanwezige registers en rekeningen werden echter gered. Het archief van de Gelderse Rekenkamer is in de negentiende eeuw niet als één geheel beschouwd, maar de bescheiden werden naar soorten gesplitst en met de stukken van de andere Rekenkamers in verschillende deelinventarissen opgenomen. De rekeningen zijn opgenomen in GACHARD, L.-P., PINCHART, A., NELIS, H., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, 6 dln., Brussel, 1837-1938. De overige registers sedert 1581 en ook enige rekeningen zijn beschreven in een onuitgegeven inventaris van GORISSEN, P., *Inventaire supplémentaire des volumes des Chambres des Comptes*. De bijlagen van de rekeningen zijn ondergebracht in het fonds "acquiten" of kwitanties. Toegang: de handschriftelijke inventarissen nrs. 512, 513 en 515 (oude inventarissen van de tweede afdeling nrs. 333, 334, 336). Een groot aantal ongeordende bescheiden bevindt zich in het fonds "cartons" of administratieve dossiers van de Rekenkamers, met name in de eerste reeks. Toegang: globale beschrijving op steekkaarten door VAN UYTVEN R. Eigentijdse inventarissen van archiefbescheiden uit 1636 en 1655 zijn ondergebracht in de verzameling "inventarissen van de tweede afdeling" nrs. 363 en 366.

Maastricht, Rijksarchief in Limburg, *Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond*
Het Rijksarchief in Limburg verwierf in 1895 van het Rijksarchief in Gelderland de aldaar aanwezige stukken van de Gelderse Rekenkamer te Roermond die in

1632 naar Arnhem waren overgebracht. Tijdens de ordening van het archief van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem werden nog bescheiden van de Roermondse instelling gevonden. Deze werden in 1925 overgedragen, tenslotte in 1961 gevolgd door nog enige losse stukken. De inventaris in de studiezaal is opgebouwd uit de toegangen gepubliceerd in *Verslagen Omtrent 's Rijks Oude Archieven* 1895, XVIII, p. 496-667 en *Verslagen Omtrent 's Rijks Oude Archieven* 1925, XLVIII, dl. II, p. 678-682. Daaraan zijn later de inventarisnummers handgeschreven toegevoegd.

Begin 1994 werden door het Algemeen Rijksarchief aan het Rijksarchief in Limburg de correspondentie en enkele dossiers van de Gelderse rekenkamer, voornamelijk daterend van na 1665, overgedragen. Voorlopig wordt op dit bestand "Administratieve briefwisseling van de Gelderse Rekenkamer" dezelfde toegang gehanteerd als voorheen te Brussel, te weten Inventarissen van de tweede afdeling nr. 269 archief nrs. 1871-2050/4.

Zwolle, Rijksarchief in Overijssel, *Overijsselsche rekeningen en andere stukken, afkomstig uit de (koningsgezinde) Rekenkamer te Roermond (het zogenaamde Spaanse archief)*

Nadat in 1632 vele bescheiden van de Gelderse Rekenkamer te Roermond naar Arnhem waren vervoerd, richtten de Gedeputeerden der Staten van Overijssel met succes een verzoek aan het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem om hun de archiefbescheiden betreffende Overijssel over te dragen. In het zogenaamde "Spaanse archief" te Zwolle bevinden zich ook enkele stukken betreffende Drenthe en Friesland. Inventaris: HAZEWINDEL H.C., *Overijsselse rekeningen en andere stukken afkomstig uit de Rekenkamer te Roermond*, in: *Verslagen Omtrent 's Rijks Oude Archieven* 1924, XLVII, dl. II, p. 484-514.

Niedersächsisches Staatsarchiv in Osnabrück, *Archiv Grafschaft Lingen, Spanische und oranische Verwaltung*

Een deel van dit archief bevat archiefbescheiden die de Roermondse Rekenkamer met betrekking tot het graafschap Lingen heeft opgemaakt. Van dit archief is een inventaris in de studiezaal aanwezig (Repertorium 130). Een globaal overzicht van dit archief is te vinden in PENDERS, TH., *Übersicht über die Bestände des Niedersächsischen Staatsarchivs in Osnabrück*, Göttingen 1978, p. 65-68.

W.J.H.M. van de Pas en G.H.A. Venner

Licentkamer te Roermond

A. GESCHIEDENIS

De licentkamer werd opgericht op naam van Philips IV bij akte van 19 augustus 1623, waarbij verwezen werd naar reeds functionerende licentkamers in Antwerpen en Vlaanderen. Het einde van deze instelling is moeilijker vast te stellen. Tot in 1644 wees de

superintendant van de Gelderse Rekenkamer te Roermond jaarlijks een rekenmeester aan die in de licentkamer zou zetelen. Een ordonnantie van 8 mei 1646 spreekt voor het eerst van gedelegeerde rechters, "juges commis à la judicature des licentes", zodat mogelijk toen de licentkamer niet meer bestond.²⁴

B. ORGANISATIE

De licentkamer bestond uit drie rechters, te weten de eerste gedeputeerde, jaarlijks door de superintendant uit de rekenmeesters van de Gelderse Rekenkamer aan te wijzen, de subsituut-momboir van het Hof van Gelre en een advocaat. Daarnaast waren een griffier en een deurwaarder aan de instelling verbonden. De licentkamer zetelde in het gebouw van de Rekenkamer en kwam volgens de instructie van 27 juli 1623 tenminste tweemaal per week, op maandag en vrijdagmorgen, bijeen. De instructie voorzag in een snelle afdoening van zaken. Slechts twee keer kon een partij worden gedaagd. Op de achtereenvolgende zittingen moest van eis, antwoord, repliek en dupliek gediend worden, terwijl de rechters binnen acht dagen na het furneren der stukken recht moesten spreken. Indien zij van mening verschilden over het te geven oordeel of over de interpretatie der plakaten aangaande de licenten, moesten zij zich om prealabel advies en interventie tot de Raad van Financiën wenden, een bepaling die protest bij de Staten van het Overkwartier van Gelre opriep. Van de vonnissen kon men reformatie verzoeken bij het Hof van Gelre.²⁵

C. BEVOEGDHEDEN

De licentkamer werd opgericht om te waken over de rechten van de vorst op licenten en geconfisqueerde goederen. Aan de licentkamer werd de rechtspraak opgedragen over de toll en licenten die op de Maas en de Rijn geheven werden. De licentkamer nam een gedeelte van de rechtspraak van het Hof van Gelre over en maakte een einde aan de pretenties van de Rekenkamer in dezen.²⁶ Op 26 april 1635, toen het grootste gedeelte van het Overkwartier in Staatse handen was en de koningsgetrouwe instellingen zich in Geldern hadden teruggetrokken, werd de rechtspraak over toll en licenten weer aan het Hof van Gelre toevertrouwd, dat door de tussenkomst van een rekenmeester geassisteerd zou worden. In 1638 werd de licentkamer kortstondig hersteld. Naast rechtspraak behoorde het tot de taak van de licentkamer om de Raad van Financiën te adviseren over de hoogte der licenten en de bestrijding van fraude.

24. RAL, Staten Overkwartier, inv.nr. 188, f. 207-207v.; Hof van Gelre, voorl.nr. 13, f. 148v.-149v.; Familie Van den Bergh, inv.nr. 589

25. RAL, Staten Overkwartier, inv.nrs. 188, f. 208-211, 266-266v., 75, f. 81v., 100v.-101v.

26. ARAB, Rekenkamers, inv. 50980; RAL, Hof van Gelre, voorl.nr. 13, f. 115v., 149.

D. BIBLIOGRAFIE

FLAMENT, A.J., De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreeks invloed op het algemeen bestuur, in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 17, 1894, p. 342; BERKVEN, A.M.J.A., *Plakkatelijst Overkwartier 1665-1794: deel I; Spaans Gelre: instellingen, territorium, wetgeving (1580) 1665-1702*, Nijmegen, 1990, p. 60-62.

E. ARCHIEFBEWAAARPLAATS

Maastricht, Rijksarchief in Limburg, archief licentkamer te Roermond. Het betreft een gedeelte van een procesdossier, dat misschien via de procedure van reformatie tot het archief van het Hof van Gelre behoort.

G.H.A. Venner

De Gelderse landrentmeester-generaal en ontvanger van de beden (1543-1794)

A. GESCHIEDENIS, ORGANISATIE EN BEVOEGDHEDEN

De Gelderse landrentmeester-generaal en ontvanger van de beden is als de opvolger van de hertogelijke, pre-Habsburgse landrentmeester te beschouwen. De grote inbreng in het financiële bestuur, die hij toen bezat, werd onder de Habsburgers spoedig gereduceerd. Alleen in de beginperiode werd de landrentmeester-generaal ingezet bij het directie en controle van het Gelderse domeinbeheer, ter ondersteuning van de commissarissen die door de centrale regering in Brussel werden gezonden. Maar deze taken gingen met de oprichting van de Gelderse Rekenkamer (1559) teniet. De functionaris werd daardoor slechts een provinciale ontvanger voor inkomsten en uitgaven van de domeinen en beden.

Tot in de jaren zeventig van de zestiende eeuw waren de functies van landrentmeester-generaal en ontvanger van de beden formeel gescheiden. Maar omdat ze steeds door dezelfde persoon werden bediend, werd de benoeming ervan vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw gekoppeld. Spoedig veranderde toen ook, ten gevolge van de Opstand, het territorium en de residentie. Aanvankelijk strekte de bevoegdheden zich uit over het gehele hertogdom Gelre en graafschap Zutphen. Als gevolg van de Tachtigjarige oorlog werd het territorium teruggebracht van vier kwartieren naar het Gelderse Overkwartier, dat als enige onder het gezag van de koning bleef, een situatie die feitelijk sedert 1590 heerste. Sedert 1716, na de verdeling van het Overkwartier tussen Oostenrijk, Pruisen en de Republiek, was het ressort van de landrentmeester-generaal niet groter dan de omgeving van Roermond en Weert. De vaste residentie van de functionaris was vóór 1581 Arnhem, maar doordat deze plaats tijdens de Opstand voor de Habsburgers verlo-

ren ging, werd zijn woonplaats, blijkens instructie van 17 januari 1596, verbonden aan de residentie van de Gelderse Rekenkamer. Toen de laatste in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in Brussel werd samengevoegd met de andere Rekenkamers, bleef de residentie van landrentmeester-generaal in Roermond.

In de gehele periode was de belangrijkste taak van de functionaris die van provinciale ontvanger van de Gelderse domeinen en beden. In die hoedanigheid ontving hij de overschotten van de subalterne ontvangers van het domein, zowel van rentmeesters en tollenaars als "officieren van justitie". Dit betekende echter niet dat hij zich ongevraagd met hun beheer mocht bemoeien. Uit de overschotten betaalde hij naast salarissen, vooral aan het personeel van het Hof van Gelre en de Gelderse Rekenkamer, ook allerlei reparaties aan de "overheidsgebouwen". Voor de beden voerde hij wel de administratie van de totale inkomsten die door de lagere ontvangers waren binnengebracht, en de uitgaven die daarmee waren gedaan. De bedepbrengsten werden vooral aan militaire voorzieningen besteed. Zowel ten aanzien van de domeinen als de beden gold dat hij voor het doen van betalingen, die niet gewone uitgaven betroffen, altijd toestemming moest hebben van de instelling die daartoe gemachtigd was, meestal de Raad van Financiën, maar soms ook Hof of Rekenkamer. Hij mocht de administratie en kas van domeinen en beden niet vermengen.²⁷ Hij diende dan ook voor beide een afzonderlijke rekening in: voor de domeinen jaarlijks, voor de beden in de zestiende eeuw alleen in de perioden als deze waren toegestaan, later, sedert het laatste decennium van de zestiende eeuw, eveneens jaarlijks. Zij werden aanvankelijk gecontroleerd door de Brabantse Rekenkamer in Brussel maar vanaf 1562 afgehoord door de Gelderse Rekenkamer.

Naast deze constante taak traden er in het takenpakket de nodige veranderingen op. Afgezien van de genoemde actieve ondersteuning van de centrale regering in Brussel in de beginperiode, beheerde hij toen ook enige tijd zelf domeinen. Het betrof vooral domeinen in de Over- en Nederbetuwe die ten gevolge van de inlossing van verpande domeinen omstreeks 1550 weer onder het beheer van de landsheer waren gebracht. Dit beheer, dat niet strookte met het karakter van de provinciale, Habsburgse ontvanger, werd echter spoedig overgeheveld naar de subalterne rentmeesters. Als gevolg van de Opstand kreeg hij de opbrengst der contributies, geheven in de Nederkwartieren van Gelre, en de inkomsten der licenten, later de in- en uitgaande rechten, te verantwoorden. Deze administratie werd ondergebracht in de bederekeningen. Met de inning van zegelrechten en boeten en de uitgaven ten behoeve van het Hof van Gelre, verantwoord in de domeinrekeningen, werd in 1603 een speciale ontvanger der exploiten belast.

Sedert 1601 inde de landrentmeester-generaal tevens de onraadspenningen, de gelden die door de Staten van het Overkwartier van Gelre ter dekking van hun uitgaven werden geheven volgens het repartitiestelsel van de bede. Deze gelden mocht hij alleen na mandaat van de Staten besteden.²⁸ De jaarlijkse rekening van de onraadspenningen

27. Zie voor het takenpakket uit de periode vóór 1580 vooral de provisionele instructie voor Thomas Gramaye de Oude uit 1550 en de instructie van Thomas Gramaye de Jonge uit 1574 (RAG, Gelderse Rekenkamer, resp. inv.nr. 76, f. 8v-12, en inv.nr. 77, 43-45). Voor de periode na 1580 is de instructie van Ido Gramaye uit 1596 geraadpleegd (RAL, Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 126, f. 6-8). Zie voorts ook de door hem ingediende rekeningen in het archief van de Gelderse Rekenkamer.

28. RAL, Staten Overkwartier van Gelre, inv.nr. 88, f. 81v-83v (instructie 1679)

werd door de Staten afgehoord. Gedurende de Oostenrijkse periode werden de onraads-penningen weer door een aparte ontvanger geïnd. Sedert 1777 was de landrentmeester-generaal tevens belast met het beheer van de goederen van het opgeheven Jezuietencollege te Roermond, hetgeen hij in aparte rekeningen verantwoorde.

B. BIBLIOGRAFIE

VENNER, G.H.A., Rechnungen als Quellen zur geldrischen Geschichte des 17. Jahrhunderts, in: FRANKWITZ S. (RED.), *Epitaph für Gregor Hövelmann; Beiträge zur Geschichte des Niederrheins dem Freund gewidmet*, Geldern, 1987, p. 191-222; VAN DE PAS, W.J.H.M., Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581), in: F. KEVERLING BUISMAN, E.A. (RED.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993*, Hilversum 1993, p. 121-152; en IDEM, Gelre en de crisis in de Opstand. De vredesoproep van Thomas Gramaye de Oude (1583), in: *Bijdragen en Mededelingen "Gelre"* 84 (1993) 21-41.

C. ARCHIEFBEWAAARPLAATSEN

Uit de periode tot 1580 is geen afzonderlijk archief van de functionarissen bewaard gebleven, maar in het archief van de Gelderse Rekenkamer in het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem (RAG) bevinden zich stukken die tot zijn archief moeten hebben behoord. In Maastricht, in het Rijksarchief in Limburg (RAL), wordt wel een afzonderlijk archief van de landrentmeester-generaal van Gelre bewaard. Het omvat slechts enige rendantsexemplaren van de rekening der beden over 1700, 1717-1719, 1729, 1763, 1765, 1774 en 1783 en een grootboek van de beden 1720 en 1740.

W.J.H.M. van de Pas en G.H.A. Venner

De rentmeester van de opgeheven kloosters te Roermond

A. GESCHIEDENIS

Als gevolg van het edict terzake van de opheffing van "onnutte" kloosters van 17 maart 1783 werden te Roermond in de jaren 1783-1785 negen kloosters opgeheven. Het beheer van hun goederen werd in handen gelegd van een rentmeester, F.B. van der Renne, griffier van het Hof van Gelre. Hij vervulde deze functie, afgezien van het revolutiejaar 1790, van 1783 tot in 1793.

B. ORGANISATIE EN BEVOEGDHEDEN

De rentmeester had het beheer over de goederen van de opgeheven kloosters, voorzover deze niet waren verkocht. Zijn bevoegdheid bleef beperkt tot de goederen die in het Oostenrijks Overkwartier van Gelre, in het prins-bisdom Luik en in het vorstendom Thorn gelegen waren.²⁹ De goederen in het Staatse en Pruisische Overkwartier van Gelre waren namens de respectieve souverainen geconfisqueerd. Voor de verpachting van landerijen had de rentmeester toestemming nodig van het comité voor de Kas van Religie. Oorspronkelijk stelde de rentmeester een jaarrekening op voor elk der klooster-vermogens afzonderlijk. Sedert 1 november 1788 diende hij maandelijks een "journal général" van alle inkomsten en uitgaven in te zenden aan de Rekenkamer. In 1790, ten tijde van de Brabantse revolutie, was hij verantwoording schuldig aan de souveraine Staten van het Oostenrijks Overkwartier.³⁰

C. ARCHIEFBEWAAARPLAATS

Maastricht, Rijksarchief in Limburg, archief van de rentmeester der opgeheven kloosters te Roermond 1783-1793. Het archief van de familie Michiels van Kessenich bevat onder inv.nrs. 896-904 stukken van de rentmeester F.B. van der Renne die in zijn persoonlijk archief zijn achter gebleven.

G.H.A. Venner

Auditeur-militair van Gelre

A. GESCHIEDENIS EN BEVOEGDHEDEN

De auditeur voor het krijgsvolk in het gewest Gelre wordt voor het eerst genoemd in 1599, in 1700 is deze functionaris er nog steeds werkzaam.³¹ Waarschijnlijk zetelde hij gedurende het grootste gedeelte van de zeventiende eeuw te Roermond. Hij oefende de rechtspraak uit over de ingelegerde militairen. Was een soldaat echter eisende partij tegenover een burger of boer, dan nam blijkens een brief uit 1642 het competente wereldlijke gerecht met tussenkomst van de auditeur kennis van de zaak en wees vonnis.³²

29. RAL, rentmeester opgeheven kloosters te Roermond, inv.nrs. 504, 506.

30. RAL, Staten Overkwartier, inv.nrs. 1225, 1232.

31. RAL, Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 663, f. 29v.; Landrentmeester-generaal van Gelre, rekening 1700, f. 54.

32. Gemeentelijke archiefdienst Roermond, Hoofdgerecht Roermond, proces: Hans Jurgen Lintholts c.s. contra Werner Schalck, 1642.

B. ARCHIEFBEWAAARPLAATS

Maastricht, Rijksarchief in Limburg, archief van de auditeur-militair te Roermond. Het archief omvat slechts enkele stukken. Een register van sauvegardes en paspoorten 1627-1651 maakte mogelijk deel uit van dit archief.

G.H.A. Venner

Het Koninklijk Hospitaal te Roermond

A. GESCHIEDENIS

Na het uitbreken van de oorlog met Frankrijk in 1673 werd in Roermond ter verzorging van de gewonde en zieke soldaten uit de garnizoenen gelegd in het Overkwartier van Gelre, een voorlopig hospitaal ingericht, dat in ieder geval al in mei 1674 functioneerde. Na deze voorlopige fase werd door besluit van de landvoogd van 12 november 1674 de permanente inrichting geregeld. Het hospitaal bestond in ieder geval nog in 1700.³³

B. ORGANISATIE

Het hospitaal werd geleid door twee directeuren, de superintendant van de Gelderse Rekenkamer en de rector van het Jezuïetencollege te Roermond, terwijl in de beginjaren ook J. van Broekhoven, commies der domeinen en financiën en intendant van Limburg en Gelre, grote bemoeienissen met het hospitaal had. Toen de superintendant in 1681 wegens de vereniging van de Rekenkamers van Gelre en Vlaanderen Roermond verliet, werd de landrentmeester-generaal van Gelre in diens plaats benoemd. Jaarlijks werd een vast bedrag uit de beden van het Overkwartier van Gelre, later ook uit bepaalde domeinen, aan de ontvanger van het hospitaal uitgekeerd.

De dagelijkse leiding van het hospitaal berustte bij de directrice, een cellezuster van het Roermondse klooster Godsboomgaard, een kloostergemeenschap die al sedert 1462 de taak had zieken te verplegen.³⁴ Aanvankelijk waren twee zusters in het hospitaal werkzaam, in december 1674 kwamen er nog drie uit Brussel aan. Sedert december 1674 was het hospitaal gevestigd in de Beyer op de Schuitenbergh, het voormalige hospitaal voor vreemdelingen. Het gebouw kende tenminste twee zalen en sedert 1676 een kapel toegewijd aan de H. Elisabeth.

33. RAL, Landrentmeester-generaal van Gelre, rekening 1700.

34. R.A.M. LOONTJENS, Inventaris van de archieven van de kloosters der Cellezusters te Roermond en Weert 1419-1785, in: *Inventarissen van Roermondse kloosterarchieven*, Maastricht 1983, p. 191.

C. BEVOEGDHEDEN

Het hospitaal was een militair hospitaal voor de garnizoenen in het Overkwartier van Gelre. Het had tevens een hospitaal voor arme ingezetenen kunnen worden als de Staten van het Overkwartier gelden beschikbaar hadden gesteld.³⁵ Tijdens het beleg van Maastricht in 1676 raakte het hospitaal dermate overbevolkt met geallieerde soldaten dat er, volgens een rekest uit 1682, op sommige momenten wel meer dan zeshonderd patiënten waren. Onder normale omstandigheden schommelde de bezetting tussen vier en twaalf personen.

E. ARCHIEFBEWaarPLAATS

Maastricht, Rijksarchief in Limburg, archief Koninklijk Hospitaal te Roermond 1674-1682.

G.H.A. Venner

Het Koninklijk College-Pensionaat te Roermond

A. GESCHIEDENIS

De Brusselse regering liet op 27 september 1773 aan het Hof van Gelre te Roermond weten dat er zo spoedig mogelijk moest worden voorzien in de voortzetting van het onderwijs der humaniora, dat tot dan toe door het opgeheven Jezuïetencollege was gegeven. Het Hof van Gelre benoemde daarop vijf priesters tot leraar die op 18 oktober 1773 in het oude Jezuïetenklooster met het onderwijs zouden starten.³⁶ Deze voorlopige regeling duurde tot in 1777, toen te Roermond het Koninklijk College-Pensionaat werd opgericht, een middelbare school waaraan een internaat was verbonden. Op 18 maart 1790, ten tijde van de Brabantse Revolutie, hieven de souvereine Staten van het Oostenrijks Overkwartier deze instelling op en voorzagen zelf in de voortzetting van het onderwijs.³⁷ Na de restauratie van het Oostenrijks bewind werd in het najaar van 1791 ook het Koninklijk College weer opgericht, al is niet zeker of ook het pensionaat werd hersteld. Het College bestond in ieder geval tot in 1794.³⁸

35. RAL, Staten Overkwartier, inv.nr. 39, f. 360-362.

36. RAL, Hof van Gelre te Roermond, voorl.nr. 58, f. 307, 313 en 24, f. 130-130v.

37. RAL, Staten Overkwartier, inv.nr. 1225.

38. RAL, Koninklijk College Roermond, inv.nr. 500.

B. ORGANISATIE EN BEVOEGDHEDEN

Het College stond onder leiding van de principaal die in financieel opzicht verantwoordelijk was jegens de Koninklijke Commissie voor de Studies. Hij werd bijgestaan door de onder-principaal, een functie die in 1788 werd opgeheven.³⁹ De school kende vijf klassen en vijf priester-leraren. Zij woonden met de interne leerlingen in het pensionaat.

C. BIBLIOGRAFIE

HABETS, J., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, dl. 3, Roermond, 1892, p. 524-527; ROMEN, K.W.L., Eenige oorkonden en bescheiden betrekking hebbende op het onderwijs te Roermond van 1300 tot 1851, in: *Limburg's Jaarboek* 18, 1912, p. 220-238; HAMANS, P.W.F.M., *Geschiedenis van het seminarie van het eerste bisdom Roermond (1570-1813)*, Brugge, 1986, p. 302-312; PUT, E., Koninklijke Colleges (1777-1794), in: E. AERTS E.A., *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* 2, Brussel 1994, p. 951-957

D. ARCHIEFBEWAAARPLAATS

Maastricht, Rijksarchief in Limburg, archief van het Koninklijk College te Roermond 1778-1794.

G.H.A Venner

39. RAL, Koninklijk College Roermond, inv.nr. 511.

